

S2545 / 121

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XXIX.

Fasciculus 5.

TÓTH ÁRPÁD

**A statárium és az ostromállapot
szabályozása 1848-tól a kiegyezésig**

1983 AUG 9

SZEGED
1982

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XXIX.

Fasciculus 5.

TÓTH ÁRPÁD

**A statárium és az ostromállapot
szabályozása 1848-tól a kiegyezésig**

SZEGED

1982

Redigunt

ELEMÉR PÓLAY, ÖDÖN BOTH, LAJOS TÓTH

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

PÓLAY ELEMÉR, BOTH ÖDÖN, TÓTH LAJOS

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISSN 0563—0505

BEVEZETÉS

A burzsoá alkotmányosság kialakulása megteremtette egy új, sajátos jogintézmény létrehozásának szükségességét, amit — mintegy az előbbi ellensúlyozására — általában akkor alkalmaztak az egyes tőkés országokban, amikor az állam biztonságát olyan rendkívüli veszélyek fenyegették, melyeknek elhárítására a „rendes” alkotmányos eszközök elégtelennek mutatkoztak. Ezt az intézményt különböző elnevezésekkel illették: kivételes, hadi-, ostrom-, szükség- és — főleg napjainkban — rendkívüli állapotnak nevezték, hazánkban pedig leginkább kivételes hatalomként említették. A különböző elnevezések ellenére, sőt a tényleg kimutatható kisebb-nagyobb eltérések dacára azonban lényegében mégis ugyanazon jogintézményről van szó, melynek legfőbb ismérvei az alábbiakban összegezhetők:

a) Szinte mindig és mindenütt a *külső* háborúk és a *belső*, rendszerint forradalmi mozgalmak okozta válságok megelőzésére, ill. leküzdésére alkalmazták.

b) A mondott cél érdekében mindenütt a szabadságjogok különböző mértékű korlátozására, ill. felfüggesztésére szolgált, nem ritkán a tulajdon jelentős megszorításával együtt, főleg háborús időkben.

c) Alkalmazása gyakorlatilag egyet jelentett a katonai szervek jelentős jogkiterjesztésével, különösen a bíráskodás, a rendészet és a közigazgatás területén.

d) Bevezetése rendszerint együttjárt a végrehajtó hatalom befolyásának a törvényhozás rovására történő kiterjesztésével, ami főleg a kormány és közegei rendeletkibocsátási jogának bővülésében jutott kifejezésre.

Jogforrási alapjait tekintve, a szóban forgó intézmény gyökerezhetett magában az alkotmányban, de más törvényben is, ill. az ezekben biztosított felhatalmazás alapján kibocsátott kivételes és szükségrendeletekben. Ilyen felhatalmazás híján pedig az uralkodói hatalom szülte, ill. a végszükség indokolta szükségrendeletekben, sőt (Angliában) még a szokásjogban is.

Hazánkban viszonylag későn került sor az említett intézmény átfogó törvényi szabályozására. (Első ízben a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről rendelkező 1912:63. tc. megalkotásával.) Az előzmények azonban nálunk is a korábbi időkbe nyúlnak vissza, hiszen az 1848/49-es szabadságharc, majd az azt követő önkényuralom idején a kivételes intézkedések szinte permanens alkalmazásána lehetünk tanúi — rendszerint a statáriummal valamiképpen összekapcsolva —, mind a forradalmi magyar kormányzat szervei, mind pedig a szabadságharcot eltipró Habsburg-önkény hatóságai részéről. Sőt, a magyar szervek ebben az időben igen figyelemre méltó kísérletet tettek a szóban forgó intézmény átfogó törvényi szabályozására is, ez azonban az akkori viszonyok között csak részben (az ún. vésztörvény megalkotásával) járhatott sikerrel. Tanulmányunkban — mely egy, a kivételes állapottal foglalkozó nagyobb, átfogóbb munkálat része — ezeket az 1848-tól a kiegyezésig foganatosított statáriális és egyéb kivételes intézkedéseket kívánjuk vázlatosan bemutatni, túlnyomórészt a témánkkal kapcsolatos szakirodalom eredményeire támaszkodva.

I.

A MAGYAR RÉSZRŐL ESZKÖZÖLT KIVÉTELES INTÉZKEDÉSEK
A SZABADSÁGHARC IDEJÉN

Hazánkban a kivételes állapot átfogó törvényi szabályozására csak 1912-ben került sor, az előzmények azonban nálunk is régebbi időkbe nyúlnak vissza. A rendkívüli események idején foganatosítható kivételes intézkedések indokoltságát ugyan is néhány közjogászunk már a korábbi, sőt az 1848/49-es szabadságharcot megelőző korokra vonatkozóan is elismerte. Cziráky Antal Mózes szerint pl., „ha attól kell tartani, hogy az ellenség hirtelenül megrohanja az országot, vagy ha a nép lázongani kezd, vagy ha valamely rohamosan terjedő ragálynak a tünetei mutatkoznak, vagy ha bármiféle egyéb közszerencsétlenség fenyeget”, akkor nem lehet a törvényesség betartásának szokott módjához ragaszkodni, hanem elkerülhetetlenné válik némely törvények hatályának felfüggesztése az országgyűlés közreműködése nélkül, s helyettük új, ideiglenes szabályok létrehozása, ugyancsak a törvényhozó testülettől függetlenül. Cziráky azonban nemcsak az országgyűlés hatáskörének csorbitását, hanem az állampolgárok jogainak megszorítását is megengedhetőnek és szükségessnek tartotta rendkívüli körülmények bekövetkezése esetén. Álláspontja szerint: „Ha az ellenség tényleg megvalósította az ő támadó szándékát, s várainkat az ostrom ellen védelmezni, a várfalakkal körül nem vett helyeket megerősíteni, s a magunk hadseregét élelmezni kell, — valamennyien túrni tartozunk, hogy az ezen célokra szükséges összes ingó és ingatlan *vagyonunkkal az állam rendelkezék;* ha attól kell tartani, hogy bizonyos épületek vagy élelmiszerek az ellenség kezébe jutnak, valamennyiünknek túrniunk kell azok megsemmisítését; — ha kezesekre van szükség, valamennyien túrni tartozunk, hogy az állam megfosszon szabadságunktól, s kockáztassa életünket; — s ha éhínség fenyeget, bármekkora anyagi áldozattal járjon az egyesek szempontjából, — valamennyien kötelesek vagyunk tiszteletben tartani a gabonakiviteli tilalmat”.¹

Cziráky tehát a kivételes állapot olyan alapvető elemeit (külső és belső veszély, a törvényhozás és az egyesek jogainak megszorítása) sorolja fel, amelyek, mint fentebb láttuk, más országokban is meghatározó részei voltak a tárgyalt intézménynek. Hasonló nézeteket vall egy másik régi közjogászunk, Virozsil Antal is, aki szerint „...végszükség vagy valamely nagy közhaszon eseteiben: A király az ország lakosainak személyeiről, vagyonairól s jogairól akaratum ellenére is rendelkezhetik”, s ez a joga csupán „az álladalom természetéből folyó észszabta feltételek által korlátoztatik”. Az ilyenkor tett intézkedésekről azonban a rendeket utólag tájékoztatni kell, „ez utóbbiak köteleességükhöz tartozván oly törvényes intézkedésekről gondoskodni,

¹ Cziráky Antal Mózes: *Conspectus juris publici Regni Hungariae ad annum 1848.* II. kötet, 31., 190. old. 370., 371., 620., 621. §§-ok. Idézi *Erekly István: Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok.* (Eperjes, 1917.) II. köt., 544—545. old.

melyek által mind a magánosok áldozatai, mind az ország közjogai a szükség megszüntével helyre hozassanak.”

Virozsil — különös módon — az ország törvényeiből és örökös gyakorlatából származtatja az uralkodó végszükség esetén gyakorolható kivételes hatalmát, s jogalapként az 1715:VIII., az 1723:VI., az 1741:XXII., az 1791:XX. törvényeket, valamint a Hármaskönyv I. része 9. címének 4. §-át említi meg.² E jogszabályok azonban korántsem biztosítanak olyan széles körű felhatalmazást, mint amilyent az említett szerző tulajdonít nekik, mert mint már Molnár Kálmán megállapította: „A felsorolt törvények bizonyos — magában a törvényben közelebbről meghatározott vagy a törvény céljából világosan megállapítható — szükséghelyzet fennforgása esetére, bizonyos — *határozottan megjelölt* — kivételes eljárást engednek meg. De nem találunk olyan törvényt Corpus Iurisunkban, amely a szükséghelyzetet általánosságban, közelebbi megjelölés nélkül, elegendő alapnak nyilvánítaná arra, hogy a király tetszése szerint megtehesse mindazt, ami a kivételes helyzetben az állam megmentése céljából szükségesnek mutatkozik.”³ S valóban, az 1715:VIII. tc. pl. csupán az adóztatás terén enged meg rendkívüli esetekben különleges eljárást, de csak akkor: Ha ... véletlen ellenséges betörésnek rendkívüli esete merülne fel, vagy a változó s előre nem látható rögtönös háború tekintete az ilyen fontos ügy tárgyalásának *rendes módzatát* s alakját meg nem engedné”. Ilyenkor ugyanis az előkelők és a rendek *lehetőség szerint összehívott gyűlésén* is lehet a szükséges hadiadó kivétele tárgyában tanácskozni és határozni az idézett törvénycikk szerint, vagyis kizárólag csak az ilyen kivételes esetekben lehet „szabályszerű” országgyűlés nélkül adóztatni. Lényegében ugyanezt ismétlik meg az 1723:VI., az 1741:XXII., az 1790:XX. és az 1827:IV. tc-ek idevágó rendelkezései is, az 1790:XX. tc. pedig (amit Virozsil 1791-re datál), csupán a só árának országgyűlésen kívüli felemelését engedi meg, de csak rendkívül sürgős körülmények fennforgása esetén. A Hármaskönyv hivatkozott rendelkezése úgyszintén nem ad általános felhatalmazást, mert csak annyit mond ki, hogy az ország nemesi a törvényesen megkoronázott királyon kívül senki másnak hatalma alatt nem állanak, „sőt fejedelmünk maga is *rendes* hatalmánál fogva” közülük senkit a törvény útján kívül sem személyében, sem vagyonában nem háboríthat, s ebből az olyan következtetések levonását, hogy *rendkívüli hatalmánál fogva* viszont, ha kivételesen is, a király a törvény útján kívül is rendelkezhet, joggal ítéli Molnár megalapozatlannak. Feudális jogunk a törvénytörő vagy törvénytörő rendelettel történő kormányzást egyébiránt kifejezetten is megtiltotta, így pl. már az 1545:XXXIII. tc. előírta, hogy az alispánok ne engedelmességeskedjenek az olyan — javak visszaadása ügyében tett — királyi rendeleteknek, amelyek ellenkeznek a törvénnyel, az 1790:XII. tc. pedig, mint ismeretes, egyértelműen leszögezi, hogy Magyarországon a törvények alkotásának, eltörlésének, s magyarázatának hatalma a törvényesen megkoronázott királyt, valamint az országgyűlésre törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket közösen illeti, s rajtuk kívül nem gyakorolható. Ennélfogva rendeletekkel vagy ún. páténsekkel a király sohasem fogja az országot és a kapcsolt részeket kormányozni, a végrehajtó hatalmat pedig nem másként, mint a törvények értelmében fogja gyakorolni, s nem változtat a bíróságok törvénnyel megállapított vagy megállapítandó szervezetén sem.⁴ Mindez azonban — mint ismeretes — nem zárta ki azt a sajnálatos tényt, hogy a Habsburg-uralom idején nemegyszer történtek hazánkban a kivételes álla-

² (Virozsil Antal): Magyarország nyilván- vagy közjoga mint az alkotmánya eredetétől 1847/8-ig fennállott. (Budán, 1861.) 132—133. old.

³ Molnár Kálmán: Kormányrendeletek. Tanulmány a magyar közjogból. (Eger, 1912). 108—109. old.

⁴ Uo.: 108., 111. old.

pot más országokban szokásos kereteit is meghaladó önkényes intézkedések. Mivel azonban a jog megsértése — általában — jogszabályt nem keletkeztethet, s különösen nem, ha a jogsértő rendelkezések a nemzet ellenállásával, gyakran fegyveres felkelésével találkoznak, a fentiek alapján arra a megállapításra kell jutnunk, miszerint Magyarországon valamiféle kivételes vagy ostromállapot törvényi megalapozására az 1848/49-es szabadságharcig még töredékesen sem került sor.

Rátérve az 1848/49-es évek témánkba vágó intézkedéseinek vizsgálatára azonnal szembetűnik, hogy akkoriban egyszerre kétféle kivételes állapot is érvényesült hazánkban. Az egyiket Bécs kényszerítette az országnak Habsburg kézen levő területeire, a másikat pedig a magyar hatóságok vezették be, előbb rendeleti úton, majd pedig — az 1849—es ún. véisztörvényben — részben törvényi alapokra is helyezve. Különkülön vázolva a formailag ugyan hasonló, de céljaikat illetően mondhatni ellentétes előjelű intézményeket, először a magyar szervek által történt ilyenét szabályozást tekintjük át. Ennek első megjelenési formája a Közlöny 1848. június 16-i számában (de még 12-i keltezéssel) kibocsátott az a rendelet volt, amely István nádor, királyi helytartó és Szemere Bertalan belügyminiszter aláírásával tudtul adta, hogy Pestváros azonnal rögtönítelő bíróságot „állítand fel”. A szóban forgó jogszabályból azonban az is megállapítható, hogy a statárium nem csupán a fővárosra terjedt ki, mert mint a rendelet külön hangsúlyozza, a belügyminiszter „a legújabb országos események” hatására „szükségesnek találta azt úgy Pesten, mint mindenütt az ország valamennyi t. hatóságaiában kihirdetni”, amelyekben addig még kihirdetve nem volt. Úgyszintén nem hagyott kétséget e jogszabály aziránt sem, hogy a statárium mindenekelőtt az akkoriban elhatalmasodó nemzetiségi és parasztmozgalmak letörését célozta, mivel annak hatása kiterjedt „a legfelsőbb rendszabályokban kijelölt eseteken felül az ország békéjének, s a törvényes közcsendnek erőszakos kitörésekkel kísért lázadás, lázítás, lázadásra bűjtogatás, s annak következtében gyilkosságok, rablások és gyűjtogatások által megháborítása eseteire”, sőt e cselekmények kísérleteire is.⁵

Szemere rendelete tehát — jobb híján — egy már meglévő statáriális rendelkezést vett alapul és bővített ki, nevezetesen az imént „legfelsőbb rendszabályok”-ként hivatkozott, 1846-ban kibocsátott királyi határozat alapján kiadott 27 822/1846. sz. helytartótanácsi rendeletet, ezért indokolt, ha annak főbb rendelkezéseit is áttekintjük. A szóban fogó szabályozás szerint rögtönbíráskodásra a nádor, vagy a helytartótanács helyettes elnöke adhatott felhatalmazást a törvényhatóságoknak, melynek kihirdetésére külön közgyűlést kellett tartani, amely a szükséges intézkedéseket elrendelte. Rögtönbíráskodás alá lehetett vonni a haramiákat (rablógyilkosokat), a rablókat, a fosztogató útonállókat és az „előre határozott felgyújtás” elkövetőit, de csak akkor, ha a „tetten hevenyében vagy folytonos kergetés közben fogatnak el”, továbbá, ha a megadásra felszólított elkövető fegyverrel vagy más „öldöklő” eszközzel erőszakkal ellenáll, és ha a bűntény „sikerrel hajtattott végre”. Ha az említett feltételek közül csak egy is hiányzott, akkor az elkövetőt rendes bíróság elé kellett állítani, és nem lehetett rögtönbíráskodás alá vonni a 20 éven aluliakat, az elmebetegeket, valamint azokat sem, akik még „terhesebb büntetést nem szenvedtek.” Mellőzni kellett továbbá a statáriális bíráskodást az olyan elkövetőknél is, akik „a kéznél nem levő társakkal okvetlenül szembesítendőek, vagy más fontos körülményt csak elhatalmasítás által hozhatni világosságra”, és akkor sem volt helye rögtönítelő eljárásnak, ha a bíróság az elkövetőnek a törvényszék helyére szállítását követő három napon belül nem tudott összeülni. Végül rendes bíróság elé került az úgy olyankor is, ami-

⁵ Közlöny, 1848. június 16., 8. sz.

kor a statáriális bíróság összeülésétől számított három napon belül, annak ítéletét nem lehetett végrehajtani.

A rögtönbíróság szervezetét illetően az 1846-os szabályozás előírta, hogy annak elnökből és négy tagból kell állnia. Mindnyájukat a közgyűlés választja, rendszerint táblabírákból. Ítéletükhöz egyhangú szavazás volt szükséges, ellenkező esetben „a rab minden peres iratokkal együtt rendes törvény útjára igazítandó”. A büntetés — az elrablott javak megtérítése vagy visszaszolgáltatása mellett — csak akasztófa lehetett.^{5/a}

Ezt a jogszabályt bővítette tehát Szemere rendelete, amikor a lázadást, a lázítást és a lázadásra való bujtogatást, valamint az ezek hatására történt gyilkosságot, gyújtogatást, rablást is az elkövetési magatartások közé sorolta. A kívánt cél azonban már ilyen módon sem volt elérhető, ezért a polgári rögtönbíráskodás kiterjesztését gyorsan követte a katonai rögtönítélő bíróságok felállítása és illetékességüknek polgári személyekre való kiterjesztése. Ez utóbbi lépésre — legalábbis Szemere Bertalanak a képviselőház 1848. június 29-i ülésén elhangzott felszólalása szerint — azért volt szükség, mert „Bács megyében nem találkozott oly férfiú, ki a rögtönítélő bíróságban részt mert volna venni, és ha statáriális bíróság összeült, és ítélezett volna, annak ítéletét végrehajtani bátorkodott volna”.⁶

A katonai rögtönítélő bíráskodást különben egy 1848. július 19-i rendelet terjesztette ki a polgári (civil) elkövetőkre, amely szerint rögtönítélő haditörvényszékeket kellett egész sor megyében és városban felállítani (Krassó, Temes, Torontál, Bács, Arad, Zaránd, Csongrád, Csanád, Békés és Pest megyékben, továbbá Temesvár, Zombor, Szabadka, Arad, Pest és Szeged városokban). E bíróságok illetékessége alá tartozott a szóban forgó jogszabály értelmében: polgári állapotra való különbség nélkül minden hadifogoly (hadifogoly alatt azonban nem valószínű, hogy elfogott ellenséges katonákat értettek, hiszen ekkor még reguláris katonaság nem is harcolt a forradalmi kormány csapatai ellen, sőt a rendelet szerint éppen az osztrák főparancsnokok feladata lett volna a szóban forgó bíróságok felállítása) és kém, mindenki, akit fegyveresen fogtak el, valamint aki a felkelőknek érlelmi- vagy hadiszereket adott, ill. vitt, vagy azokat haditevékenységükben bármi módon önként segítette. Úgyszintén e bíróságok előtt felelt az is, aki a népet lázadásra, pártütésre akár szóban, akár írásban „ingerli, buzdítja, ösztönzi”. Külön foglalkozik ez a rendelet a „Szerbiából berohant idegen csoportokkal, mint amelyek a szerb kormány hadizenete nélkül merték a magyar sz. korona földét megtámadni”. Ezekkel „összevéve és külön-külön, mint törvényen kívül álló rablókkal kell bánni, kik kegyelmet nem igényelhetnek és nem kaphatnak”, a szóban forgó jogszabály nyilván elrettentésül szánt előírásai szerint.

A felállítandó hadbíróóságok szervezetéről rendelkezve az idézett jogszabály előírta, hogy e bíróságok tagjai csak a fegyveres alakulatok, nevezetesen a sorkatona-

^{5/a} *Pauler* Tivadar: Büntetőjogtan. (Pest, 1872.) II. köt., 491—498. old., *Sarlós* Béla: Az 1949/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. (Budapest, 1959.) 103. old.

A tárgyalt korszak rögtönbíráskodásával foglalkoznak *Nagy* Károly: A rögtönbüntető eljárás 1848-ig. (Zalaegerszeg, 1927.) és *Sik* Ferenc: A rögtönítélő eljárás, mint a konszolidációért folytatott jogi harc eszköze Magyarországon a XIX. század első felében. (Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae, Tomus VI. Fasciculus 1.) (Budapest, 1964).

⁶ *Pap* Dénes: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. (Második kiadás) (Budapest, 1881.) I. köt., 277. old.

Mint *Sarlós* Béla megállapítja: „Szemere beszédét a levéltári adatok nem támasztják alá. Bács megyében működött a statárium a kérdéses időben, lehet, hogy nem Bács megyei, hanem a szomszédos törvényhatóságokból származó bírákkal. Csernovics kormánybiztos viszont csak novemberben küldte fel a statáriális jegyzőkönyveket, valószínű Szemere azért állította, hogy Bács megyében nem hajtottak végre statáriális ítéleteket.” *Sarlós*: i.m. 106. old.

ság, a honvédség és a nemzetőrség soraiból kerülhetnek ki, akik — egyhangú szavazás esetén — csak nyomban végrehajtható halálos ítéletet hozhatnak. (Egy bírói tanács az akkor érvényes osztrák katonai büntetőjog szerint 14, legénységi ügyben 8 tagból, nevezetesen elnökből, hadbíróból és különböző rendfokozatú ülnökökből állt.) Ha pedig a bírák között véleménykülönbség támadna, akkor a foglyokat Temesvárra vagy Szegedre, szükség esetén pedig még tovább kellett szállítani, „hol azoknak elítélésére külön törvényszékek fognak állíttatni”. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy ezt a rendeletet ugyancsak István nádor, királyi helytartó írta alá, és a megelőzőhöz hasonlóan, ez is Szemere Bertalan belügyminiszter ellenjegyzésével került kibocsátásra.⁷

A rögtönítélő bíraskodás rendeleti úton történt ilyenét szabályozása, ill. kiérszítése lehetővé tette ugyan a statáriumnak a politikai, pontosabban a nemzeti-ségi és a parasztmozgalmak elleni felhasználását, valamint a hadsereg jogkörének az igazságszolgáltatás területén való kiterjesztését, de természetesen nem adhatott módot a rendkívüli közigazgatás bevezetésére. Hamarosan jelentkezett azonban az ostromállapot törvényi rendezésének igénye, ami a rendkívüli bíraskodás kiterjesztése mellett, a rendkívüli közigazgatás bevezetésére is irányult. Hadzsics Lázár országgyűlési képviselő ugyanis már 1848. július 24-én olyan törvényjavaslatot terjesztett elő, melynek első §-a szerint: „Temes-, Torontál- és Bács megyék *ostromállapotba* helyeztetnek és ebben maradandnak addig, míg ellenkező törvény nem rendelkezik.” Az ostromállapot bevezetése azonban még e javaslat szerint is elsősorban az igazságszolgáltatást érinti, amennyiben három tagból álló olyan rögtönítélő bíróságok felállítását vonja maga után, amelyeknek tagjai „magyarországi katonai és polgári személyek lehetnek”, akik (a törvényben megnevezett esetek kivételével) háromszor huszonnégy óra alatt kötelesek az eljárást lefolytatni, s elmarasztalás esetén csak megfelelőbbé tehető halálos ítéletet hozhatnak, az elítélt összes vagyonának elkozbásával súlyosbítva.

A Hadzsics javasolta rögtönítélő vegyes bíróságok egyébként a hűtlenség bűnében talált és találandó egyének felett ítélnének. Hűtlennek minősül e tervet szerint mindenki, aki akár fegyveresen, akár fegyvertelenül a lázadók táborában tartózkodik vagy tartózkodott, aki a magyar fegyveres erők ellen támad, a „magyar korona alatt levő állomány ellen szóval vagy írással lázít”, a lázadókat élelemmel, pénzzel, tevékenységgel, írott vagy szóbeli „utasítással” segíti, azokkal levelezésben volt „vagy most teszi magát” (levelezésbe), a „királyi hadsereg”, a nemzetőrség és egyéb fegyveres erők élelmezését akadályozza, valamint az is, aki ál- és rémhíreket terjeszt, tiltott „csoportozásban” fegyveresen vagy fegyvertelenül részt vesz, és az első felszólításra meg nem adja magát, lakóhelyét, ha az ott-tartózkodásra kötelezve volt, engedély nélkül elhagyja, végül aki „az illető tisztviselő által a közbátorság ügyében bármilyen minőségben eljárni megbízotván, megbízatását teljesíteni elmulasztotta”.

A kivételes *közigazgatást* illetően ugyancsak tartalmaz — noha e tekintetben eléggé szűkszavú, a megyei önkormányzat felszámolására azonban mégis elegendő — rendelkezéseket Hadzsics tervezete. Kimondja ugyanis, hogy az ostromállapotba helyezett megyékben „az 1848:XVI. tc. értelmében felállított bizottmányok a béke teljes helyreállításáig felfüggesztetnek”, s ezekben „a kormányzás a magistrátusokra, illetőleg a főispánokra bízatik”, mégpedig úgy, hogy a tisztviselők a főispán rendelkezéseit kötelesek végrehajtani. S noha a tervezet első §-a konkrétan felsorolja az ostromállapotba helyezendő vármegyéket, igen figyelemre méltó, hogy utolsó (14.) §-a lehetővé teszi azok számának szinte tetszés szerinti növelését, felhatalmazva a mi-

⁷ Közlöny, 1848. július 23., 44. sz.

nisztériumot, hogy szükség esetén a javaslatban felsoroltakon kívül más megyékre is kiterjeszthesse az ostromállapotot.

Az ostromállapotra vonatkozó Hadzsics-féle javaslat azonban nem vált törvényvé. A képviselőházban ugyanis, az osztályokban történt megvitatás után, az osztályok központi bizottmánya — egyebek közt — úgy nyilatkozott róla, hogy miután „ezen törvényjavaslat olyakat is foglal magában, amelyek az emberi élet s szabadság természetes s alkotmányos biztosítékainak megsemmisítése nélkül életbe nem léptethetők, azon részei pedig a törvényjavaslatnak, mellyek nem illy rémes természetűek, a ministeriumnak annak helyén és idején ekkorig is tett rendelkezései által úgy is életbeléptetvék ... az osztályok ... kivétel nélkül azt véleményezik, hogy a ... törvényjavaslat ezúttal elmellőzendő”, és „a ministeriumtól várják, hogy a körülmények szerint, annak idején, indítványozzon illy kivételes törvényt”.⁸

Hadzsics tervezetének mellőzése azonban korántsem jelentette a kivételes törvény szükségességének tagadását. Éppen ellenkezőleg, az osztályok véleményének meghallgatása után, július 29-én több képviselő követelésére a képviselőház többsége „hosszú zaj után” úgy döntött, hogy „a ministerium, még az országgyűlés folyama alatt terjessen a ház elébe vész- vagy martiális törvényjavaslatot”. Ezt a döntést a többség annak ellenére hozta, hogy a megelőző vitában Szemere belügyminiszter különös óvatosságot ajánlott. „Véleményem e részben oda megy ki — mondotta —, hogy most, midőn a hadi törvényszék már fel van állítva, nem látom annak szükségét, hogy a martiális törvény ezen pillanatban felállítassék... Azt gondolom tehát, várjunk még egy kissé, várjuk el a legközelebbi tudósításokat. És azon esetben, ha netalán semmi oly örvendetes nem fogna jönni, mely a dolgot megváltoztatná, akkor biztosíthatom e házat arról, hogy a ministerium az ostromállapotot, a martiális törvényt, nem fogja behozni a háznak engedelmé nélkül; de másrésről nem fog késni törvényjavaslatot előterjeszteni, melyben a martiális törvénynek minden pontja a beadott törvényjavaslattól egy kissé eltérőleg és jobban meghatározottassék. Véleményem és kérésem tehát az: nyugodjék meg azúttal a ház a központi választmány véleményében...”

Szemere felszólalásával szemben azonban számos képviselő olyan határozottan követelte az ostromállapotról szóló törvény megalkotását, hogy a Ház plénuma végül is az ő álláspontjukat osztotta. Az ország akkori állapota egyébként valóban nagyon határozott fellépést indokolt, s ezt a belügyminiszter sem vitatta. Sőt éppen ő mondotta a délvidéki forrongásokról, hogy „azon vidékeken most nyílt háború van, hol rögtön bírósággal nem döntjük el a dolgot, hanem katonával és ágyúval”. A képviselők többségét azonban úgy látszik ez sem nyugtatta meg, mert mint egyikük hangoztatta: „midőn az alvidékről érkező hírek minden hazafi keblében aggodalmat keltenek; midőn a pártütő bánt, Jellachichot, Bécsben fákyás zenével tisztelik meg: akkor a lázadás és különösen a reactionális mozgás elnyomására az egész országban ki akarja a martiális törvényt hirdettetni és alkalmazását a ministeriumra bízni”.⁹

A kormány törvényjavaslata az ostromállapotról — e vitát követően és nyilvánvalóan annak hatására — egyébként meglepően gyorsan elkészült, és már a július 31-i ülésen, tehát két nappal a fenti döntés után, Deák be is terjesztette azt. A tervezet a „Vésztörvény lázadás esetében” címet viseli, és két fejezetből áll. Az első „Az ostromállapotról”, a második pedig „Az ostromállapotban rögtönítélő bíróságról” rendelkezik. Az első fejezet felhatalmazza a kormányt arra, hogy az ország rendkívüli körülményeire tekintettel, „olly vidékeket, sőt egyes városokat vagy helységeket is,

⁸ *Beér János—Csizmadia Andor: Az 1848/49. évi népképviselési országgyűlés. (Budapest, 1954.) 705—708. old.*

⁹ *Lásd a 6. jegyzetnél Pap: i.m. 278—282. old.*

hol fegyveres lázadás tört ki, vagy a forrongás olly magas fokra hágott, hogy a fegyveres lázadás kitérését egyébként gátolni nem lehet”, — *ostromállapotba* helyezzen (1. §). Az ostromállapotba helyezett területre rendkívüli hatalommal felruházott királyi biztost kell a kormánynak kiküldeni, aki egyaránt lehet akár katonai, akár polgári személy. Az ostromállapot kihirdetése szóban is, de írásban vagy nyomtatásban is történhet, s e hirdetésben pontosan meg kell jelölni azt a helyet, várost vagy vidéket, amelyre annak hatálya kiterjed, és „meg kell nevezni a királyi biztost, elő kell adni annak rendkívüli hatalmát”, amely különben mind a polgári, mind a katonai legfőbb hatalmat felölelheti. Ugyancsak az ostromállapot bevezetését közlő hirdetményben kell a nyilvánosság tudomására hozni azt is, hogy milyen esetekben fognak a királyi biztos által felállítandó rögtönítélő bíróságok eljárni (2—6. §§-ok).

A javaslat a továbbiakban részletesen meghatározza a királyi biztos jogkörét, amely a rögtönbíráskodás már említett bevezetésén kívül felöleli az egész rendkívüli közigazgatást, és lehetővé teszi mind az önkormányzatok működésének, mind pedig az egyes polgárok jogainak a korlátozását. Ez a rendkívüli hatalom ugyanis kiterjed a tisztviselők feletti rendelkezésre, kiket a királyi biztos „minden okadással nélkülözhet”, meghatározott esetekben elmozdíthat és helyükbe másokat nevezhet ki, súlyosabb esetben pedig azonnal elzárathat és bíróság elé állíthat. Jogában áll továbbá a gyülekezési jogot (a bizottmányi üléseket is ideértve), valamint a közlekedést és a postaforgalmat korlátozni, sőt felfüggeszteni, „a sajtó káros működéseit” meggátolni, azonkívül egyes helyeket, sőt egész vidékeket zár alá helyezhet, s egyes községeket, illetve állampolgárokat olyan szolgálatokra is kötelezhet, amilyenekre azok egyébként nem volnának kötelezhetőek. Mindezeket túl a királyi biztos jogosult a fegyveres erők feletti rendelkezésre, szükség esetén azok lefegyverzésére és feloszlására, a szokottnál szigorúbb rendőrségi szabályok megalkotására, a katonaság számára szükséges élelmiszerek és szállítási eszközök azonnali szolgáltatásának elrendelésére, a fegyverek, lőszer és egyéb hadszükségleti cikkek lefoglalására, sőt az ő feladat- és hatáskörébe tartozik a rendes bíróságok zavartalan működésének biztosítása is. A kormány és a királyi biztos számára adott ezen rendkívüli hatalom azonban — legalábbis időben — mégsem nélkülözi a megfelelő garanciális korlátozásokat, mivel a javaslat első fejezetének 8. §-a szerint: „Mihelyt a közsend és a béke teljesen helyreállott, tartozik a minisztérium az ostromállapotot azonnal megszüntetni, s mind a közigazgatást, mind az egyes polgárok törvényes jogait és szabadságát rendes törvényes állapotba haladék nélkül visszaállítani”, a 9. § pedig azt mondja ki, hogy a kormánynak adott felhatalmazás ideiglenes, és csak az országgyűlés legközelebbi összehívásáig tart, „s ha akkor ismét meg nem újítatik, teljesen elenyészettnek tekintendő”.

Az idézett, Deák-féle törvénytervezet *második fejezete* az ostromállapot idején felállítandó *rögtönítélő vegyes bíróságokról* rendelkezve előírja, hogy azok öt tagból állanak, s e tagok közül legalább egynek mindig katonai, s ugyancsak legalább egynek pedig polgári személynek kell lennie. A bíróság *elnöke* egyaránt lehet akár polgári, akár katonai személy, és mint arra már fentebb is utaltunk, az egész rendkívüli bíróságot a királyi biztos nevezi ki. E bíróságok előtt felel a tervezet szerint mindenki, aki a király széke, az ország függetlensége, alkotmánya, területi épsége ellen „fegyveres kézzel feltámadt”, vagy másokat erre szándékosan és egyenesen felhív, „az országnak valamely helyét, erősségét vagy táborát szándékosan az ellenségnek elárulja, vagy árulni tettelegesen törekszik”. Úgyszintén ő előttük ad számat tetteiről az is, aki a haza ellen szabad akaratából fegyvert visel, s ugyancsak szabad akaratából az ellenség számára kémkedik, vagy annak akár írott, akár szóbeli utasításokkal segítségére van, részére zsoldosokat szerez, pénzt, fegyvereket, hadi- vagy élelmiszereket szolgáltatni tetteleg törekszik; aki az ország hadseregét az ellenségnek elárulja, vagy

annak ellátását szándékosan akadályozza, az ország hadseregét, annak valamely katonai egységét vagy szolgálatban levő katonai egyént szándékosan tévútra vezet, a népet az ellenség hadseregének erejéről, irányáról, győzelmeiről koholt, hazug hírekkel szándékosan lázítja, a törvények végrehajtását „tettleges erőszakkal” gátolja, vagy erre másokat szándékosan lázít. Hasonlóképpen e rögtönítélő vegyes bíróságok előtt felel továbbá az is, aki rendőrileg tiltott népgyűléseket, vagy „lázongó összecsoportozásokat gyűjt össze”, valamint aki az ilyen csoportosulás felosztatására irányuló hatósági felszólításnak nem engedelmeskedve, tetteleg ellenáll. Végül a javaslat a közönséges bűncselekmények elkövetői közül is e rögtönbíróság alá vonja azt, aki „az ostromállapot ideje alatt gyilkosságot vagy gyújtogatást követett el, ha bár az ellenséggel semmi összeköttetésben nem volt is”. Nem állíthatók azonban e bíróságok elé az elmebeteg, a terhes nők és a húsz éven aluli fiatalok, s a vádlott elmarasztalásához e tervezet szerint is „a bíróság minden tagjának feltétlen beleegyezése szükséges”. És, mint a statáriális jogszabályok általában, a szóban forgó tervezet is leszögezi, hogy fellebbvitelnek vagy kegyelemnek helye nincs, „hanem a vádlottra kimondott halálos ítélet a vádlottnak azonnal kihirdetetik, s 3 óra múlva a bíróság egyik tagjának jelenlétében végrehajtatik”. Tipikusan statáriális jellegű végül a tervezetnek az a rendelkezése is, miszerint az egész eljárást, annak megkezdésétől az ítélet végrehajtásáig, háromszor 24 óra alatt teljesen be kell fejezni, ha pedig ez lehetetlen, akkor a vádlottat a köztörvény szerint ítélező rendes bíróságnak kell átadni.¹⁰

Az Igazságügyi Minisztérium eme — stílusosan szólva — statáriális gyorsasággal benyújtott javaslata vitathatatlanul a kor színvonalán álló jogászai munka, melynek elkészítésénél — mint ezt Sarlós Béla meggyőzően bizonyítja — minden bizonynyal felhasználták az 1843-as büntetőjavaslat számos rendelkezését.^{10/a} Ugyanakkor fellelhető benne a francia és német ostromállapot szabályozás szinte valamennyi alapvető tartozéka, amennyiben, azokhoz hasonlóan, ez is a szabadságjogok felfüggesztését, ill. korlátozását, valamint a rendkívüli közigazgatást és bíraskodást törekszik bevezetni. Mindazonáltal természetesen különbségek is kimutathatók, így pl. a rendkívüli közigazgatás területén, ahol a szokásos nyugat-európai megoldásoktól eltérően, inkább a hazai előzményekre építve, sőt talán némileg a jakobinus diktatúra gyakorlatához is hasonlóan, nem a katonai parancsnokok, hanem a királyi, valójában a kormánybiztosok számára biztosít rendkívüli hatalmat, noha kormánybiztos katonai személy is lehet. Az eltérő megoldás oka, a királyi (kormány-) biztosi intézmény hazai hagyományain kívül, talán abban a sajátos magyarországi helyzetben is keresendő, hogy a tervezet elkészítésének idején a katonaság számos vezetőjének beállítottsága és magatartása magyar szemszögből nézve aligha volt megnyugtató, s ez valóban indokoltá tehetta a velük szemben való tartózkodást, sőt bizalmatlanságot. Ugyanezek a körülmények motiválhatták egyébként azt a megoldást is, miszerint a javaslat vegyes rögtönítélő bíróságokat kívánt felállítani, és nem egyszerűen a katonai bíróságokra bízta a rendkívüli igazságszolgáltatást.

Deák tervezete azonban — legalábbis ekkor és ebben a szövegezésben — mégsem válthatott törvénné, és ebben kétségtelenül nem csekély szerepet játszott az a körülmény, hogy maga a kormány sem mutatott különösebb lelkesedést egy ilyen szabályozásért. Ez egyébként nemcsak Szemere fentebb már idézett felszólalásából, hanem a javaslatot betérjesztő Deák „indokolásából” is könnyen megállapítható. Ő ugyanis egyebek közt a következő „ajánló” szavak kíséretében nyújtotta be a szóban forgó tervezetet a Ház 1848. július 31-i ülésén: „Én nehéz szívvel teszem e lépést,

¹⁰ Lásd a 8. jegyzetet, 708—713. old., továbbá Közlöny, 1848. augusztus 2., 54. sz.

^{10/a} Sarlós: i. m. 159—160. old.

mert az ilyen törvény dictátori hatalmat ad, ez pedig alkotmányos országban kényes hatalom..., újra figyelmeztetem a házat, hogy mi nem kértük e nagy hatalmat.”¹¹

Az eddig mondottakból, különösen Szemere és Deák állásfoglalásából az a törekvés olvasható ki, miszerint a kormány ekkor még, az imént említett bizalmatlanság ellenére is, szívesebben háritotta volna a statárium és ostromállapot gyakorlásának ódiomát a katonaságra, mintsem maga vállalja az azzal járó roppant felelősséget, de törvény által is szentesített felhatalmazást ehhez sem a hadsereg, sem pedig a saját részére nem tartott megengedhetőnek. Bármint volt is azonban, az mindenesetre tény, hogy a javaslat plénumbeli tárgyalása ekkor még elmaradt, és csak jóval később, Debrecenben került az annak II. fejezetében szabályozott vészbíróóságok problémája újra a törvényhozás elé. Ekkor azonban már a Honvédelmi Bizottmány lépett fel kezdeményezően, amikor a képviselőház 1849. február 3-i ülésén azt kérte, hogy „a politikai bűnösökre nézve a képviselők előtt már megfordult véstörvényjavaslat nyomán szerkesztett s alakított politikai bíróságok, a szükséghez képest állíttassanak ki”. A képviselőház azonban a véstörvényszékek haladéktalan felállítására helyett újabb, e tárgyban rendelkező jogszabálytervezet elkészítésére utasította a Honvédelmi Bizottmányt, amely a február 8-i ülésen be is terjesztette azt, nevezetesen a fentiekben vázolt Deák-féle tervezet — a rögtönítélő bíróságokról rendelkező — második fejezetének némileg módosított változatát. Tekintettel arra, hogy a Honvédelmi Bizottmány e tervezete a rögtönítélő vegyesbíróóságok tekintetében csak annyi változást eszközöl az eredeti javaslaton, amennyi a megváltozott viszonyok miatt feltétlenül szükségessé vált, és ugyanakkor teljesen mellőzi az eredeti javaslat I. fejezetét, vagyis a kormánybiztosi (királyi biztosi) intézményekről egyáltalán nem rendelkezik,¹² a következőkben talán nem lesz érdektelen annak vizsgálata, vajon miért mellőzte a Honvédelmi Bizottmány tervezete a kormánybiztosi intézmény szabályozását, és ugyanakkor mi indokolta a vészbíróóságok működésének törvényi rendezését.

Az első kérdésre az a válasz látszik kézenfekvőnek, hogy a Honvédelmi Bizottmány javaslata azért nem foglalkozott a kormánybiztosi intézmény bevezetésével és szabályozásával, mert az, 1849. februárra, ill. azt már jóval megelőzően, *törvényi megalapozás nélkül is országosan kiépült*, és lényegében a kívánalmaknak megfelelően funkcionált. Sőt, mint Csizmadia Andor professzor „A kormánybiztosi intézmény 1848—1849-ben” című munkájából megállapítja, *a forradalmi korszak legfontosabb területiális végrehajtó, intézkedő szervévé vált*.

A kormánybiztosi intézmény eredeti feladata — miként ugyancsak Csizmadia professzor idézett munkájából megtudjuk — az volt, „hogy a márciusi pesti forradalom országos hullámaint lecsendesítse, a parasztságot megnyugtassa, a céhpolgárság reakciós kilengéseit megfékezze és megtorolja”. Uo. azonban arról is értesülünk, hogy „a júniusban már mindenütt fellángoló nemzetiségi mozgalmak a kormánybiztosi intézmény lényeges megváltoztatását tették szükségessé”, s ezek lecsendesítésére 1848. augusztus végéig a nemzetiségi vidékeken kialakult az országos kormánybiztosi hálózat, amit Kossuth szeptember végén és október első napjaiban még továbbfejlesztett. A Honvédelmi Bizottmány alatt ez a fejlődés folytatódott, és a létszámában is beállott növekedést mutatja, hogy 1849. márciusában a kormány nem kevesebb, mint 35 kormánybiztostól kért elszámolást, noha ebben a számban az erdélyi kormánybiztosok nem szerepelnek és természetesen azok sem, akiket nem terhelt ilyen elszámolási kötelességgel. A kormánybiztosságnak — mint az idézett tanulmány megállapítja —, a kapott feladat- és hatáskörök különbözősége folytán, számos típusa és valóságos hierarchiája alakult ki, melynek élén Csányi László országos főbiztos állott. Őt kö-

¹¹ Közlöny, 1848. augusztus 2., 54. sz.; *Sarlós*: i.m. 107—108. old.

¹² Lásd a 8. jegyzetet, 714—717. old.

vették a több törvényhatóságra, sőt egész országrészekre hatáskörrel bíró országos biztosok (Csernovics, Vukovics, Szentkirályi, Beöthy, Hrabovszky, Vay, Boczkó Dániel, sőt Szemere Bertalan is). A leggyakoribbak azonban azok a kormánybiztosok voltak, akiknek illetékességi köre csak arra a törvényhatóságra terjedt ki, amelyre megbízatásuk szólt, noha az előbbiekhöz hasonlóan ők is teljhatalommal rendelkeztek. Mindezekén kívül tevékenykedtek még hadműveleti kormánybiztosok, egyes ügyek intézésére kiküldött (ad hoc) kormánybiztosok és végül a hierarchia legalján álló, ún. segédkormánybiztosok.

A kormánybiztosok hatáskörét — egységes jogszabály hiányában — általában az őket kinevező szerv határozta meg. Ilyen kinevező szerv lehetett: 1) az országgyűlés, 2) a nádor, 3) a kormány, illetve a Honvédelmi Bizottmány, 4) valamelyik miniszter, 5) végül más, a kinevezetnél magasabb beosztású kormánybiztos is. A kormánybiztosok hatásköre — megbízatásuktól függően — lényegesen eltért egymástól, legszélesebb — Csizmadia professzor megállapítása szerint — a teljhatalommal felruházott országos biztosoké volt. Beöthy Ödönt pl. nem kevesebbre hatalmazta fel az országgyűlés, mint „hogy mindent, amit a körülményekhez képest a haza megmentésére szükségesnek lát, a nemzet nevében megtehesse és intézhesse... , mit a hazára nézve károsnak tart, azt elhárítsa, amit pedig jónak és szükségesnek tart, a nemzet képviselői által is reá ruházott *teljhatalommal* eszközölje”. Ezt a telhatalmat tette még nyomatékosabbá Kossuthnak Beöthyhez intézett magánlevele, amely — Csizmadia professzor közlése szerint — az alábbi, nézetünk szerint a realitásokkal nemigen számoló biztatást tartalmazza: „Ne nézd kormánybiztosi hatáskörödnek alaki követelményeit és határait, hanem igenis küldetésednek anyagi és érdemleges természetét. A te hivatásod megmenti a hazát, és *minden* lépésed jogos, melyet ezen célra tész... Ha kell a fővezért magát a statárium elé állíthatod. Emlékezz vissza a francia konvent nagy biztosaira, akik a seregek előtt fogatták el a hűtlen parancsnokokat. Én azt mondom neked, hogy amilyen nagy a haza veszélye, olyan korlátlan a te hatalmad, hogy azt elhárítsad.”

Nem kell bizonygatni, hogy Kossuth ilyen elvárásai a kormánybiztosokkal szemben nem egészen voltak megalapozottak, hiszen ő maga sem tudta vagy merete rászánni magát azokra a lépésekre, amelyekre Beöthyt ösztönözte. És noha a Csányi számára adott megbízatás is úgy rendelkezik, hogy ő, mint „az országnak teljhatalmú biztosa mindazt tehesse, rendelkezhesse és végrehajthassa, mit az ország szabadságának területiális épségének, alkotmányának, s a törvényes állapot és közrend helyreállításának és biztosításának érdekében jónak és célszerűnek ítélend”, mégis el kell fogadnunk azt a megállapítást, miszerint a teljhatalmú országos biztosok hatásköre sem volt korlátlan, s fokozottan vonatkozik ez a kisebb területeken működő kormánybiztosokra. Az előbbieket jogkörét mindenekelőtt a kormány hatásköre, az utóbbiakét pedig a területükre is kiterjedő országos teljhatalmú kormánybiztosi hatáskör korlátozta, sőt ez utóbbiak a rendes katonasággal is csak akkor rendelkezhettek, ha erre külön felhatalmazást nyertek. Mindazonáltal, mivel a szóban forgó intézmény működésének további részletes elemzését itt nem tekinthetjük feladatunknak, vele kapcsolatos fejtegetéseinket legtalálósabban talán azzal a Csizmadia professzortól származó megállapítással zárhatjuk, amely szerint a kormánybiztosi intézmény a szabadságharc „egyik legjobb szervévé” vált.¹³

A közigazgatás kivételes szabályozását ilyen módon tehát külön törvényi rendezés nélkül is sikerült viszonylag megnyugtatóan megoldani. Más volt azonban a hely-

¹³ Csizmadia Andor: A kormánybiztosi intézmény 1848—1849-ben. (Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae, Tomus II. Fasciculus I.) (Budapest, 1960.) 3—9., 12—19. old.

zet a rendkívüli bíraskodás területén, ahol pedig — mint fentebb láttuk — kétféle (katonai és polgári) rögtönbíraskodással is kísérleteztek. A kormány, minthogy a vészbíróságok törvényi rendezése 1848-ban elmaradt, eleinte itt is a rendeleti szabályozással, pontosabban a már meglevő és fentebb bemutatott statáriális jogszabályok kiterjesztésével próbálkozott. Így Szemere a régi, és a június 12-i rendelettel már egyébként is kibővített (polgári) statáriális szabályokat szeptember 10-én azokra is kiterjesztette, akik a Kossuth által kibocsátott magyar bankjegyek elfogadása ellen izgattak, Batthyány pedig szeptember 14-én azokra, akik Jellachich seregét bármilyen módon támogatták. Ugyancsak Batthyány terjesztette ki a statáriumot — de ez már szeptember 20-án történt — az észak-magyarországi igazgatókra. Még tovább ment az a, december végén Szemere által eszközölt módosítása az 1846-os statáriális szabályzatnak, amely szerint a lázítás akkor is rögtönbíraskodás alá esik, „ha semmiféle sikere nem volt”. Ez utóbbi módosítás jelentős változást hozott még annyiban is, hogy a statáriális úton való felelősségre vonhatóság alsó korhatárát 20 évről 18 évre szállította le, továbbá megengedte, hogy lázítás esetén a rögtönítelő bíróság a vádlott átadásától számított három napon túl is összeülhet, és nemcsak az egyhangúan, hanem a szótöbbséggel elfogadott határozattal is halálos ítéletet hozhat. Úgyszintén változtatásokat eszközölt a régi statáriális szabályokon Beöthy is, aki — egyebek közt — bevezette a kötelező védelmet, és mellőzte az 1846-os szabályzatnak azt az előírását, amely a folytonos üldözés közbeni kézrekerítést is a statárium alkalmazásának előfeltételévé tette. Az így módosított jogszabályok szolgáltak azután ideiglenes, de nem kielégítő alapul a valóban működő (polgári) statáriális bíróságoknak, amelyek, mint azt egy Sarlós Béla által közölt, de szerinte sem teljes kimutatásból megtudjuk, 1848—49-ben 237 vádlott ügyében jártak el, s közülük 109-et elítéltek, 123-nak az ügyét rendes bírósághoz tették át, 5-öt pedig felmentettek.

Láttuk fentebb, hogy mivel a polgári rögtönbíróságok felállítása és hatáskörük növelése nem mindenütt váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az 1848. július 19-i rendelet rendkívüli hadbíróságok felállítását írta elő, szabályozva azok hatáskörét és illetékességét is. A Honvédelmi Bizottmány idején e különleges katonai bíróságok feladatai is növekedtek, hatáskörük bővült, és a déli területeken kívül illetékességet nyertek az ország azon nyugati területeire — valamint azok civil lakosságára — is, amelyekeken előbb Móga, majd pedig Görgey vezényletével tevékenykedett a honvédsereg. Az említett helyeken ugyanis ezek előtt kellett számot adni — a júliusi rendeletben foglalt, fentebb már vázolt magatartások elkövetőin kívül — azoknak is, akik Csányi László teljhatalmú kormánybiztos rendeleteinek nem engedelmeskedtek, vagy tilalma dacára cselekedtek. S noha Mészáros Lázár hadügyminiszter átmenetileg megszüntette polgári személyek feletti illetékességüket, 1849. január 28-án kiadott rendeletében már ő maga is kifejezetten kiterjesztette azt a civil lakosságra, a Honvédelmi Bizottmány, ill Kossuth álláspontjának megfelelően. A szóban forgó jogszabály egyébként minden ún. téparancsnokságon elrendelte az ilyen rögtönítelő haditörvényszékek megszervezését, és e bíróságok hatáskörébe utalta az országgyűlés, a kormány és az előljárók iránti engedetlenséget, a magyar alkotmány megdöntése és az ellenség céljai érdekében való lázító vagy „ámítgató rábeszéléseket”, a kémkedést, az ellenség felhívásainak terjesztését, az ország lakosainak az ellenség kezére juttatását, sőt az említett cselekmények miatti feljelentési kötelezettség elmulasztását, de még a be- és kijelentkezési kötelezettség megszegését és a gyanús katonáknak való szállásadást is. Hasonló természetű Szemere Bertalannak egy, már ezt megelőzően (január 16-án) kibocsátott rendelete is, amely egész Észak-Magyarországra kiterjesztette a hadbíróságok illetékességét, és átfogóan szabályozta azok hatáskörét. Ez utóbbi szerint: az ellenséggel való cimborálás, a kémkedés és az ellenség számára történő

segélynyújtás, az ellenség felhívásainak szándékos terjesztése, az ellenséges csapatmozdulatokról szóló jelentés elmulasztása a községi bírák és előljárók részéről, az országgyűlés, a kormány és a magyar hatóságok elleni lázítás, az álhírek terjesztése, a honvédek, polgári lakosok vagy fegyverek kiszolgáltatása az ellenség részére, hivatal vagy megbízás elfogadása az ellenségtől, végül a haza és az alkotmány elleni fegyveres harc voltak azok az elkövetési magatartások, amelyek hadbíróági eljárást vontak maguk után.

„A haditörvények és haditörvényszékek hatáskörének kiterjesztése azonban — állapítja meg helyesen Sarlós Béla — nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket”. S valóban, a hadbíróságok tevékenységének ez az ismételt újraszabályozása már önmagában is jelzi, hogy működésük nem felelt meg a velük szemben támasztott elvárásoknak, és gróf Zichy Jenőnek még 1848- szeptemberében történt, feltűnést keltő gyors elítéltetése inkább csak kivételnek tekinthető. Működésükről, vagy inkább annak hiányáról, egyébként maga Kossuth is igen lesújtóan nyilatkozott, amikor Batthyány Kázmér délvidéki kormánybiztosnak az alábbiakat írta: „A haditörvényszék több helyütt fennállott, fenyegetődzött, de eddigelé nem ítél el senkit is, pedig vannak többen, kik bírósága alá tartoztak volna.” E joggal bírált magatartás okait illetően ugyancsak Sarlós Béla mutat rá, hogy „a magyar hadbírák száma rendkívül kevés volt, nagyobb részük az osztrák érzelmű tisztikarból regrutálódott. Maga a katonai jog, a hadi törvények is osztrák jogszabályok voltak.” Igaz ugyan, hogy a honvédségnél alkalmazott osztrák katonai büntetőjog szabályai a szabadságharc idején változásokat szenvedtek, gyökeres átalakulás azonban nem történt. Így azután végtére is lehetetlen volt nem tudomásul venni, „hogy az osztrák jogszabályok szerint tárgyaló és jórészt osztrák katonatisztek irányításával működő hadbíróóságok nem láthatják el eredményesen a forradalmi honvédelem jogi feladatát, hogy új jogszabályokra és új forradalmi apparátusra van szükség”. Az így kialakult helyzetet és annak következményeit jól tükrözi Kossuthnak egy Vukovics Sebőhöz írt levele is, amely szerint: „A haditörvényszékek melyek felállottak, rendeltetésöknek meg nem feleltek. A mindenféle fogoly rakáson vesztegel elítéletlenül”.¹⁴ És mivel a katonaság vezetői nem vállalták a forradalmi törvénykezés lebonyolítását, nem maradt más megoldás, minthogy a képviselőház végül is utasította a Honvédelmi Bizottmányt a rendkívüli bíraskodásra vonatkozó új jogszabály előkészítésére, majd pedig az ennek eredményeként létrejött tervezetet, mint véstörvényt, február 13-án maga is elfogadta.

A Honvédelmi Bizottmány javaslata, a már ismert Deák-féle tervezet második fejezetéhez hasonlóan, olyan rögtönítélő hadi- és polgári vegyesbíróóságok felállításáról rendelkezik, amelyek egyaránt ítéliknek katonai és polgári személyek felett. Szervezetüket tekintve ezek a bíróságok is öt tagból állanak, élükön elnökkel, aki éppúgy lehet katonai, mint polgári személy, a tagok közül azonban — a Deák-féle javaslattól eltérően — kettőnek kell polgári, s a másik kettőnek katonai személynek lenni. Ő előttük felel a tervezet szerint ezután — „sors és nem különbség nélkül a magyar haza polgárai és lakosai közül, *legyen az polgári, egyházi vagy katonai egyén*” — mindenki, aki a magyar haza, annak polgári alkotmánya, függetlensége, s területi épsége ellen fegyvert fog, vagy másokat erre izgat, továbbá aki az ellenség számára tetteles kényszerítés nélkül bármi szolgálatot tesz, kémkedik, eleséget, fegyvert, pénzt visz, zsoldosokat szerez, vagy azt egyéb módon segíti, a magyar hadsereg működését, ellátását akadályozza, az ellenség utasításait ellenállhatatlan kényszerítés nélkül végrehajtja, felhívásait terjeszti, „Magyarország katonáját, s bármely más polgárát, úgyszintén bárminemű fegyvert, lőport, s egyéb hadiszereket az ellenség kezébe

¹⁴ Sarlós: i. m. 108—112., 145—150., 154—155. old.

szolgáltat”. Úgyszintén e felállítandó vészbíróságok előtt tartozik számot adni az is, aki az ellenségtől „ellenállhatatlan kényszerítés közbenjötté nélkül” hivatalt vagy egyéb megbízatást elfogad, az ország hadseregét, szolgálatában eljáró hivatalnokát, biztosát szándékosan tévútra vezeti, a hadsereg ellátását vagy szállítását szándékosan és tettelesen akadályozza. A rémhírterjesztőkre, az országgyűlés döntései ellen izgatókra, az ellenséges katonák vagy kémek rejtegetőire ugyancsak a szóban forgó rögtönítélő vegyesbíróság sújt le, a Honvédelmi Bizottmány most idézett javaslata szerint.

A Honvédelmi Bizottmány törvényjavaslata — érthető okok miatt — nem tartalmazza a Deák-féle tervezet ama rendelkezését, amely rögtönítélő bíróság elé utalja a királyi szék ellen való támadást, sőt azt sem, amely szerint ilyen bíróság elé kerül az, aki „a törvények végrehajtását tetteleges erőszakkal gátolja”. Ez utóbbit különben akként módosítja, hogy azt fenyegeti a rögtönítélő vegyesbírósággal, aki „az országgyűlés, annak határozatai, rendeletei és intézkedései ellen engedetlenségre izgat”. Ismeretes ugyanis, hogy az országgyűlés aktusait a Béccsel történt szakítás után egy ideig nem törvénynek, hanem pl. országos határozatnak nevezték, így az említett módosítás oka is nyilván ebben keresendő.

Voltak azután más természetű eltérések is a Deák-féle tervezet és a Honvédelmi Bizottmány javaslata között. Így pl. az utóbbiból hiányzott a Deák-féle tervezetnek az a rendelkezése, amely a legsúlyosabb köztörvényi bűncselekményeket is a felállítandó vegyesbíróságok hatáskörébe vonja, valamint az is, amely a tiltott gyűlések résztvevőire terjesztette ki a szóban forgó bíróságok illetékességét. Megegyezett viszont a Honvédelmi Bizottmány javaslata Deák tervezetével abban, hogy ez utóbbi sem engedte a húsz éven aluli fiatalokat, továbbá az elmebetegeket és a terhes nőket a szóban forgó bíróság elé állítani, és azonosak voltak a két tervezet azon rendelkezései is, amelyek szerint az eljárás háromszor 24 óránál tovább nem tartható, fellebbezésnek helye nem volt, s elmarasztalás esetén a bíróság csak halálos ítéletet hozhatott, amelyet a vádlott előtt azonnal ki kellett hirdetni, és három óra múlva a bíróság egyik tagjának jelenlétében végre kellett hajtani.

A Honvédelmi Bizottmány javaslatát, mint ismeretes, néhány kisebb módosítással (pl. az elkövetési magatartások közül törölték a rémhírterjesztést, a mentesítést pedig 20 helyett a 18 éven aluliakra szállították le) a képviselőház február 13-án elfogadta,¹⁵ s annak alapján valóban sor került a véstörvényszékek felállítására. Ugyancsak ismeretes, hogy 1849. márciusától június végéig 18 vészbíróság működött, amelyek — mint Sarlós Béla kimutatásából megtudjuk — összesen 367 vádlott ügyével foglalkoztak, s közülük 122-öt halálra ítélték, 107-et felmentettek, 138-nak az ügyét pedig rendes bírósághoz tették át. Szomorú tükörképe e kornak, hogy a 122 elítélt közül 88-an a parasztság, 108-an pedig a nem magyar nemzetiségűek köréből kerültek ki.¹⁶

Az eddig mondottak alapján, mintegy azok összegezéseként és lezárásaként megállapíthatjuk, hogy a függetlenségért és a polgári átalakulásért küzdő magyar állam irányítói is kiépítettek egy, az európai ostromállapotnak megfelelő sajátos intézményt, amely — a szabadságjogok egyidejű korlátozásával — a kormánybiztosi hálózat révén a rendkívüli közigazgatást, a különböző rögtönítélő és vészbíróságok felállításával pedig a kivételes törvénykezést biztosította, sőt megkísérelték a kivételes állapot intézményének átfogó *törvényi* szabályozását is. És noha ez utóbbi törekvés csak részben járt eredménnyel, mégis egyértelműen megállapítható, hogy a létrehozott rendkívüli intézmények — fogyatékosságaik dacára is — nem lebecsülendő szolgálatokat tettek a forradalom és szabadságharc ügyének.

¹⁵ Lásd a 8. jegyzetet, 709—720. old.

¹⁶ Lásd a 14. jegyzetet, 170—172. old.

II.

AZ OSZTRÁK (KATONAI) OSTROMÁLLAPOT ÉRVÉNYESÜLÉSE MAGYARORSZÁGON JELLASICS BETÖRÉSÉTŐL 1860-IG

A szabadságharc idején Bécsből hazánkra kényszerített kivételes állapotot az a királyi leirat vezette be, melyet az uralkodó — Récsey ellenjegyzésével — 1848. október 3-i keltezéssel küldött meg a magyar országgyűlésnek. Ebben — főleg Lamberg meglincselését használva fel ürügyül — V. Ferdinánd elrendelte a magyar országgyűlés feloszlátását, Jellasicsot pedig teljhatalmú királyi biztossá nevezte ki, „egész erőt és hatalmat adván neki, hogy a *végrehajtó hatalom* körében azon feljogosításokkal éljen, melyekkel a jelen rendkívüli körülményekben... felruházva van”.

E „feljogosítások” mértékét a leiratnak az a további rendelkezése érzékelteti, amely kötelességévé teszi „minden egyházi, polgári és katonai hatóságoknak, tisztviselőknak és Magyar-, Erdély s minden mellékországok bármi rendű és rangú lakosainak... , hogy ők báró Jellasicsnak, mint teljhatalmú kir. biztosunknak aláírásával jegyzett parancsait szintűgy teljesítsék, s azoknak engedelmeskedjenek, mint kir. fel-ségünknek engedelmeskedni kötelesek”.

Az alig pár hónapja felállított független felelős minisztérium helyett tehát Jellasics lett, legalábbis papíron, a végrehajtó hatalom ura, sőt a hazánkban tartózkodó összes katonai erők főparancsnoka is. „Alárendeljük ... b. Jellasics József főparancsnokságának Magyarországon s melléktartományaiban, úgy Erdélyben lévő összes seregeinket s bármilyen fegyveres testületeket, akár nemzetőrökből, akár önkéntesekből álljanak” — szögezte le ugyanis az idézett leirat, amely egyúttal azt is proklamálta, hogy „Magyarország *haditörvények* alá vettetik; s ez okból az illető hatóságoknál, vármegye, városi nagy kerületi gyűlések tartása ideiglenesen felfüggesztetik”.¹⁷

Nem szorul bizonyításra, hogy Jellasicsnak vajmi kevés módja és ideje lehetett e teljhatalom tényleges gyakorlására, s ezért a leirat rá vonatkozó rendelkezéseit akár komikusnak is minősíthetnénk, hiszen mint közismert, a bán még szeptember végén vereséget szenvedett, majd pedig seregével együtt kifutott az országból. Mégsem érdektelen azonban foglalkozni a számára adott felhatalmazással, ill. az azt tartalmazó leirattal, mert mint látni fogjuk, osztrák részről később is úgy hivatkoztak arra, mint a Magyarországon bevezetett kivételes állapot jogalapjára. Pedig az abban foglaltak a régi rendi alkotmány szerint is tarthatatlanok lettek volna, hiszen, mint tudjuk, már az 1790. évi 12. tc. egyértelműen leszögezte, hogy az uralkodó sohasem fogja az országot és a kapcsolódó részeket rendeletekkel vagy úgynevezett pátensekkel kormányozni, s pátensek kibocsátását csupán „a törvénnyel egyébként megegyező dolgok-

¹⁷ Gracza György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története. (Budapest, é.n.) II. köt., 290–291. old., továbbá: Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs.kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hírdetményeknek. (Budán, 1849.) (a továbbiakban *Gyűjtemény.*) I. füzet, 7. old.

ban” engedte meg; a polgári átalakulást biztosító 1848. évi áprilisi törvények pedig, ha lehet, még ennél is határozottabban kizárták az udvar effajta lépéseinek „törvényességét”. Joggal hangsúlyozta tehát az akkori magyar országgyűlés, hogy az uralkodó leirata érvénytelen, mert szemben áll az 1848:III. tc. 3. §-ával, amely szerint bármely királyi rendelet csak úgy érvényes, ha azt egy Budapesten székelő miniszter ellenjegyzzi, Récsey pedig, aki az ellenjegyzést eszközölte, nem az, sőt „miniszterségéről az országgyűlés általában semmit sem tud”. De törvénytelen volt a királyi leirat — a magyar törvényhozás helyes megítélése szerint — azért is, mert az 1848:IV. tc. 6. §-ának „világos tartalma szerint az országgyűlés az utolsó évről való zárszámadás és következő évi költségvetés iránti határozatának meghozatala előtt be nem rekesztethetik, sem az országgyűlés fel nem oszlattathatik; s mivel ezen határozatok még meg nem hozattak, az országgyűlést ő felsége még rendes miniszteri ellenjegyzés mellett sem oszlathatja el”. Az országgyűlés feloszlátásán kívül azonban nem kevésbé jogsértő volt Magyarország önálló kormányzatának eltörlése, s a végrehajtó hatalomnak Jellasicsra való átruházása is, hiszen az 1848. évi III. tc. 3. §-a azt is egyértelműen kimondotta, hogy az uralkodó a végrehajtó hatalmat csak a független, felelős minisztérium útján gyakorolhatja.¹⁸

Ismeretes, hogy a magyar törvények megsértése a korábbi századokban sem ment ritkaságszámba az udvar és kormánysszékei részéről, s ilyen esetekben a nemzet nemegyszer válaszolt fegyveres felkeléssel, más esetekben pedig a megyék keretein belül fejtett ki ellenállást, ill. az országgyűlés elé terjesztette sérelmeit. Az 1848-as törvények elfogadása után azonban a Habsburg-önkény elleni harc eme régi eszközeihez egy újabb fegyver, nevezetesen a vád alá helyezés intézménye is járult, amit az országgyűlés nem is késlekedett Récseyvel szemben alkalmazni. A képviselőház ugyanis, „tekintetbe vévén különösen, hogy a múlt országgyűlésen alkotott III. t-cz. 32. §-a még a törvényesen kinevezett minisztereket is minden oly tettért, vagy rendeletért, feleletre vonandónak parancsolja, amely tett vagy rendelet az ország függetlenségét, az alkotmány biztosítékait, a fennálló törvények rendeletét, s az egyéni szabadságot sérti..., Récsey Ádámnak törvényes kereset alá vonását, s e végett vád alá helyezését ezennel ehatározza”.¹⁹

A képviselőház határozott fellépése, mint ismeretes, Récseyt megbízatásának visszaadására készítette, Jellasics pedig a honvédsereg elől futva takarodott ki az országból. Mindazonáltal az osztrák katonai szervek kivételes hatalma csupán nagyon rövid időre hiúsult meg hazánkban, mert egy 1848. november 6-án kiadott, és a király aláírásával ellátott manifesztum a „pártütés letiprására kiküldött és a mi teljes felhatalmazásunkkal ellátott herceg Windischgrätz Alfréd” tábornagyot küldte Jellasics helyébe.²⁰ Windischgrätz eme felhatalmazását azután csakhamar az új uralkodó, Ferenc József is megerősítette, kinek 1848. december 2-án kibocsátott manifesztumában ezzel kapcsolatban az alábbiakat olvashatjuk: „Meghagyjuk ennél fogva a lázadás megzabolázására felséges elődünk által a császári királyi hadseregek főparancsnokának kinevezett és teljes hatalommal felruházott herceg Windischgrätz tábornagyot ezen állásában, megerősítjük a neki november 6-án kelt legmagasabb manifesztumban kiadott felhatalmazásokat, és meghagyjuk neki újonnan, minden a közcsend és rend visszaállítására megkívántató eszközök alkalmazását.”²¹

Ezek, az immár többszörösen is jogsértő felhatalmazások (hiszen a felhatalmazást kibocsátó Ferenc József az 1867-es kiegyezésig nem is volt törvényes uralkodónak te-

¹⁸ *Gracza*: i.m. II. köt. 315—317. old.

¹⁹ *Uo.*: 316—317. old.

²⁰ *Gracza*: i.m. III. köt., 92—93. old.

²¹ *Uo.*: 174. old.

kinthető) szolgáltak azután alapul pl. ahhoz, hogy gróf Wrbna László hadtestparancsnok 1848. december 19-én kiadott rendeletében „ostromállapotot” hirdessen, és rögtönbíráskodást léptessen életbe Pozsony megyében és városban. Ez a rögtönbíráskodás kiterjedt az „összvecsoportozások, lázzitások, írás- vagy szóbeli izgatások” eseteire „Első Ferenc József felséges császáruk és királyunk kormánya ellen”, valamint a császári katonáknak mulasztásra vagy hűtlenségre való felszólítására, falragaszok és hirdetések a katonai hatóságok engedélye nélküli kiadására, a polgári hivatalnokoknak a katonai hatóságokkal szembeni engedetlenségére, a fegyverek beadásának elmulasztására, az egyesületi és gyülekezési jog gyakorlására, valamint a Honvédelmi Bizottmánnyal, annak elnökével és a feloszlott országgyűléssel való kapcsolatok fenntartására. Maga Windischgrätz pedig talán még Wrbnát is túllícitálta, amikor 1848. december 26-án kibocsátott proklamációjában már nem csupán rögtönbíráskodással, hanem azonnali kiírtással fenyegette meg azokat, akiket fegyverrel kezükben fognak el, sőt még azzal is fenyegetődött, hogy az olyan községek, amelyekben a lakosság ellenállása tapasztalható „tűzzel vassal elpusztítatnak”, s a községek vezetői életükkel felelnek a rend fenntartásáért.²²

A császári csapatok előnyomulását azután a statáriumnak további, egyre újabb területekre történő kiterjesztése követte. Buda és Pest 1849. január 5-én történt megszállása után pl. az imént említett Wrbna — most már mint a főváros és a szomszédos megyék katonai parancsnoka — bocsátott ki újabb statáriális rendeletet, mely szerint „Buda és Pest városok, úgyszintén Pestmegye, a Jász-Kunság, úgyszintén Esztergom és Fehér megyék ostromállapotba helyeztetnek”, s a haditörvény szerint eljáró rögtönítélő bíróságok torolják meg lényegében ugyanazokat az elkövetési magatartásokat, melyeket a pozsonyi ostromállapotú rendeletben már megismertünk. Mindez mintegy előrevetítette a későbbi bukást követő szörnyű megtorlás árnyékát, hiszen már ekkor „egymást érték a falakon kiragasztott ítéletek és végrehajtások”, és mint ismeretes, ugyancsak ebben az időben az elsők között hurcolták el a később mártírhálált halt gróf Batthyány Lajost, az első magyar független felelős minisztérium elnökét.²³

A katonai rögtönbíráskodás túlbúrjanzása Windischgrätz egyébként rövidéletű uralma idején később is tapasztalható, s nemcsak oly módon, hogy azt újabb, további területekre terjesztették ki, hanem növelték azoknak az elkövetési magatartásoknak a számát is, amelyekért ezek a bíróságok szabhattak ki ítéletet. Így pl. Windischgrätz 1849. február 11-i proklamációja kimondja, hogy „a kinél Kossuth-féle felszólítás vagy pártjától eredett akárminő íromány, levél, hírlap, s a t. találatni fog, rögtönítéleti eljárás alá esend, szint úgy az is, ki fegyvert eltitkol, vagy a népet engedetlenségére ingerli, minden postaigazgató vagy tiszt, a ki olyas Debrecenből keletkezett írományt, levelet, felszólítást elfogad, vagy tán még odább is szállít, kötéllal fog büntettetni”. De ismét jelentkezik Wrbna is, kinek február 12-i rendelete Hont és Nógrád megyékre terjeszti ki a pozsonyhoz hasonló tartalmú ostromállapotot, egy április 7-i hirdetménye pedig gyülekezési és lényegében kijárási tilalmat vezet be a fővárosban, kinyilvánítva, hogy „Buda és Pest városok ostromállapotban vannak és ezért piacznai és utcznai gyülekezések tiltvák”, s elrendelve, hogy „a lakosok a házakban maradjanak és a szükségtelen kocsizástól is tartózkodjanak”. Sőt, ugyanez a hirdetmény, némileg Windischgrätz december 26-i rendeletéhez hasonlóan, már nem elégszik meg pusztán a rögtönbíráskodással, hanem kimondja, hogy az „örjáratoknak meg vagyon hagyva minden összecsportozások ellen fegyvereik teljes használatával

²² Sik Ferenc: i.m. 192—193. old., továbbá *Gyűjtemény* I. füzet, 30—33. old.

²³ Lásd a 20. jegyzetet, 302—307. old.

fellépni”, és „akárminő zendülési mozgalmaknak legközelebbi következése a városnak lődöztetése lenne, mihez már minden készültek megtétettek.”^{23/a}

A rendkívüli bíraskodás bevezetése mellett azonban Windischgrätz gondoskodott a kivételes állapot másik alapvető elemének, a *rendkívüli közigazgatásnak* a kiépítéséről is. A korábbi gyakorlatot követve, erre a célra ő is a királyi biztosi intézményhez tért vissza, és már december 19-én nyilvánosságra hozták az első ideiglenes királyi biztosi kinevezéseket. S noha ezt követően hamarosan (január 12-én) Szőgyény László volt alkancellár vezetése alatt ideiglenes országos kormányzat felállítására is sor került, az új közigazgatás legfontosabb szervei mégis az ideiglenes királyi biztosok voltak. Ezeket a katonai főparancsnok nevezte ki a meghódított törvényhatóságok területére, s ők rendelkeztek mind a megyei, mind a városi hatóságokkal, „melyeket a politikailag rossz érzelmű elemektől meg kell tisztítaniok”. Azonkívül feladatuk volt az adók behajtása, a közrend fenntartása és ebből a célból ún. közbiztonsági biztosok alkalmazása, valamint a közveszélyesnek tartott személyeknek elfogatása és a legközelebbi katonai parancsnoknak való átadása, amiről minden esetben a főparancsnoknak is jelentést kellett tenni, s végül az állami hivatalnokok magatartásának szemmelkísérése is a kir. biztosok teendői közé tartozott. Függsük a katonai szervektől egyébként nem csupán kinevezésük mikéntjében nyilvánult meg, hanem abban is, hogy olyan utasítást kaptak, amely a csapatparancsnokokkal való szoros együttműködésre kötelezte őket, sőt a kerületi hadparancsnokoknak — mindenütt, ahol ilyenek léteztek — alá is voltak rendelve. Az „együttműködés” azonban aligha lehetett zökkenőmentes, mert a kerületi parancsnokok nemcsak ellenőrizték a királyi biztosok működését, hanem abba gyakran bele is avatkoztak, s ez panaszok-szokra, sőt lemondásokra is vezetett. A Windischgrätz-féle királyi biztosok helyzete tehát korántsem volt irigylésre méltó, mindamellett gondjuk volt arra, hogy a tisztviselőket a legszigorúbban utasítsák az új uralkodó részére teendő hódoló nyilatkozatoknak a községektől való kicsikarására.²⁴

Windischgrätz polgári elemeket is tartalmazó katonai kormányzata azonban köztudottan nem volt hosszú életű. A honvédsereg tavasi győzelmei elsöpörték azt, magát a herceget pedig — Welden átmeneti szereplése után — Haynau követte a főparancsnoki poszton. A vezetésben beállott változást, s egyben a kivételes állapot további fenntartását, maga Ferenc József így jelentette be egy május 30-án kibocsátott manifestumában: „Elhatároztuk... báró Haynau hadiszertármesterünket Magyarországban és Erdély nagyfejedelemségben seregeink főparancsokává kinevezni, és őt m. évi november 6-ról és december 2-ről szóló Manifestumok értelme szerint, a nevezett *had- és ostromállapotban* levő tartományokban, a *kormányzási hatalom kezelésével* felruházni.”²⁵ Haynau pedig, aki ilyen módon az ország katonai és polgári kormányzatának urává lett, már egy 1849. július elsején kelt proklamációjában azt is tudtul adta, hogy miképpen kíván a ráruházott teljhatalommal élni. Az új főparancsnok e proklamációjában mindenekelőtt leszögezi, hogy az 1848. október 3-án kiadott királyi manifestum alapján Magyarország 1848. október 8-tól, Erdély pedig október 18-tól haditörvények alatt áll. A proklamációból kitűnően Haynau azért tekintette a mondott napokat az ostromállapot kezdetének, mert a magyar országgyűlésben október 8-án (valójában már 7-én) hirdették ki az erről szóló, október 3-án kelt királyi leiratot, Erdélyben pedig október 18-án hozták nyilvánosságra báró Puchner főtábornagy, ottani parancsnok hasonló tartalmú proklamációját. S noha — mint

^{23/a} *Gyűjtemény*, I. füzet 41—43. és 79—80. old.

²⁴ *Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865.* (Budapest, 1922.) I. köt., 75—83. old.

²⁵ *Gyűjtemény*, I. füzet, 87—88. old.

fentebb láttuk — az országot haditörvények alá helyező, s az országgyűlés feloszlatását, valamint Jellasics főparancsnoki kinevezését is tartalmazó október 3-i királyi leirat többszörösen is törvényt sértett, most mégis ez szolgált „jogalapul” Haynau proklamációja számára, amely szerint: „A mondott naptól (mármint október 8-ától, ill. 18-ától) minden büntettek és vétségek, amelyek a magyar pártütéssel összeköttetésben vannak, ha bár *polgári személyek által követettek is el, haditörvényi eljárás alá esnek*. E végből *különös haditörvényszékek* vannak felállítva, mellyek a fennálló haditörvények és a sereg fővezérei által kibocsátott proklamációk alapján *sommásan* járnak el”. Ezek a katonai különbíróóságok ítélik meg mindazok felett, akik a magyar országgyűlés munkájában annak feloszlatása után is részt vettek, vagy a Honvédelmi Bizottmány tagjai voltak, s hivatalukban 1848. október 8-a után is megmaradtak, valamint azok felett is, akiket „a pártütő kormány” nevezett ki kormánybiztossá. „*Rögtönítéleti*” eljárás alá esnek viszont a proklamáció szóhasználatára szerint azok, akik a függetlenségi nyilatkozat kimondásában részt vettek, vagy a népet lázadásra csábítják, a megszálló orosz vagy osztrák csapatokkal szemben fegyveres ellenállást tanúsítanak, amennyiben nem tartoznak a „felkelők” valamelyik fegyveres hadtestéhez, valamint azok is, akik a magyar kormánytól vagy az általa kinevezett biztosoktól parancsot még elfogadnak vagy annak engedelmeskednek. Ugyancsak *rögtönítelő* bíróság előtt felel Haynau idézett proklamációja szerint az is, aki a megszálló hatóságok proklamációinak közzétételét, noha az hivatali feladata lenne, elmulasztja, a magyar seregeket fogadja vagy vezérli, aki népfelkelésre hív fel, vagy ilyet vezet az osztrák, illetve orosz seregek ellen. Végül hasonló sorsra számíthat az is, aki orosz vagy osztrák katonát akár eredménytelenül is „hitzegésre” csábít, az orosz vagy osztrák futárokat, szállítmányokat, általában szolgálatban levő személyeket megtámadja vagy bármi módon akadályozza, kárt okoz nekik, a császárhoz hű személyek elítélésében vagy megbüntetésében, vagyonuk elkobzásában, zár alá vételében vagy eladásában részt vesz. Sőt *statárium* fenyegeti azokat is, „kik ilyen vagyonebeli tárgyak birtokába akármilyen módon jutottak”, míg a fegyverek vagy lőszeres eltitkolása „a környüállások szerint *haditörvényi* vagy *rögtönítéleti bíróság* által tárgyalatik”.

A kollektív felelősség alig leplezett, visszataszító megnyilvánulása a proklamáció azon további rendelkezése, miszerint, ha nem is rögtönbíróóság, de *haditörvényszék* előtt felelnek azok a „cs.k. tisztek, katonai és polgári hivatalnokok, kik az álladalomtól évi fizetést vagy nyugdíjt húznak, ha ... megegyezésükkel fiaik a pártütők-nél szolgálnak, vagy ők azon fiaiknak segédelmet nyújtanak a pártütés előmozdítása miatt ... , egyszersmind hivataluk és fizetésüktől felfüggesztetnek, s nyugdíjaik visszatartatnak.” Nyíltan a kollektív felelősség vagy inkább megtorlás alapján áll viszont Haynau proklamációja akkor, amikor mindenfajta bírósági eljárást mellőzve, fegyűjtással fenyegeti meg azokat a helységeket, „melyekből több lakosok egyesülve” az osztrák vagy orosz katonaságnak bármilyen kárt okoznak, és „érzékeny” pénzbeli büntetéssel az olyan zsidó községeket, amelyeknek tagjai „a pártütőknek kémül szolgáltak, vagy azok ügyét bármi módon előmozdították”.²⁶

A szabadságharc ügyét szolgáló ún. „elkövetési magatartások”, valamint a megtorlásukra rendelt büntetések szabályozása azonban ezzel még korántsem bizonyult véglegesnek, sőt újra felrémlt a bármiféle bírói eljárást mellőző felkoncoltatás veszélye is. Haynau ugyanis a főváros lakosságához intézett július 19-én kelt felhívásában szinte korábbi önmagát is túllicítálva az alábbi módon fenyegetődzik: „Életét vesztí és pedig büne elkövetésének helyén rang és nem különbség nélkül legrövidebb idő alatt:

²⁶ *Gracza*: i.m. V. köt., 533—535. old., továbbá *Andics* Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. (Budapest, 1965.) III. köt., 319—321. old., *Gyűjtemény*. I. füzet, 96—98. old.

Mindenki, ki szóval, tettel, vagy forradalmi jelek viselésével a pártütés ügyét elősegíteni merészli.

Az, ki bátorkodnék az én; vagy szövetségeseink derék katonáit szóval vagy tettel megsérteni,

Az, ki a korona ellenségeivel magát árulási szövetségbe teszi, vagy rossz szándékú híresztelések által a pártütés szikráját élesztetni próbálná; és

Ki merészlené, mint fájdalom ezelőtt történt, fegyvereit eltitkolni, és azokat a hírdetményekben kijelölt szabott határidő alatt be nem adni.”

S noha a tett helyszínén történő rögtöni felkoncolással fenyegetődző eme felhívást már másnap (július 20-án) Haynau egy újabb ún. „Hírdetménye” követte, amely szerint az előbb felsorolt magatartások „büntörvényszéki tárgyalása a katonai hatóságok köréhez utasíttatik” — valamilyen bírói eljárásra tehát a mondott esetekben is sor kerül —, más vonatkozásban azonban ez az utóbbi rendelkezés is a terror fokozását szolgálta. A szóban forgó Hírdetmény ugyanis 48 órát engedélyezett a fegyverek beadására, de kimondotta, hogy ennek letelte után a fegyverek felkutatása céljából házkutatásokat tartanak, s „az eltitkolókat ... fogságba teszik”, hogy „rögtönítélőszék elébe állíttatván azonnal agyonlövettessenek”. „Nem lakott házak, vagy ki nem adott szállásokban a halálos büntetés a házgondnokokat s a házmestereket éri”, ezért, ezt megelőzendő, az említettek kötelesek az üres lakásokat, az ott esetleg elrejtett fegyverek felkutatása végett, alaposan átvizsgálni. A július 20-i „Hírdetmény” a továbbiakban utasítja a katonai őrzőjásokat, hogy az „olgy összcsoportozásokra, melyek a hozzájuk intézendő első felszólításra el nem oszolnak, azonnal tüzeljenek”. Nemkülönben „a legszigorúbban tiltatnak” a politikai egyesületek gyűlései, s az erre vonatkozó rendelkezés megsértőit „hadtörvényileg fognak megbüntetetni”. Hasonló büntetésnek teszik ki magukat azok is, akik korcsmákat este 9 után, vendéglőket és kávéházakat pedig 10 óra után nyitva tartanak, a városparancsnokságtól nyert előzetes engedély nélkül hírdetményeket kifüggesztenek, „ábrázolt előadásokat” vagy politikai röpiratokat terjesztenek, vagy a felkelésben részt vett személyek arcképeit vagy mellszobrait „nyilván kiállítják”. Azok pedig, akik a nemzetőrség egyenruháját, vagy „a magyar köztársaság jeleit, úgymint háromszínű szalagokat, veres tollakat... viselni merészlenék, azonnal, mint ezáltal a lázadásra izgatók, a rögtönítélő törvényszék elibe állíttatni s főbe lövettetni fognak”. Hasonló módon fenyegeti meg ugyancsak július 20-án Haynau Kecskemét lakosságát, de rajta kívül más osztrák parancsnokok is kreáltak hadbíráskodás elé vont elkövetési magatartásokat.^{26/a}

A fenti, korántsem teljes felsorolás meggyőzhetett bennünket arról, hogy se szeri se száma nem volt ekkoriban azoknak a teljesen önkényesen és rendszertelenül megállapított magatartásoknak, amelyeket részint sommásan eljáró haditörvényszékekkel, részint rögtönítélő bíráskodással, néhány esetben pedig mindenfajta bírói eljárást mellőzve, a nyers fegyveres erőszak alkalmazásával kívánt Haynau megtorolni.

Hasonló szellemben intézkedett Haynau, és pedig már július 2-án, a különleges hadbíróóságok eljárásáról szóló rendelet kibocsátásáról, melyben nemcsak *gyorsított bűnvádi eljárást* vezetett be, kimondván, hogy „az eljárás sommás leend”, és lehetőséget adott katonai a *rögtönbíráskodásra*, hanem rendelkezett a megtorlást végző hadbíróóságok szervezetéről is.

Ami a sommás eljárást végző különleges hadbíróóságok szervezetét illeti, azok személyi állománya egy törzstisztből, mint elnökből, és egy, vagy a szükséghez képest több hadbíróból állt. Azonkívül „minden haditörvényszékek Tollvivőkkel, egy

^{26/a} Gyűjtemény. I. füzet, 115—116., 118—119., 122—124. old.

rendőri hivatalnokkal és a megkívánandó segédszeméllyel fognak ellátatni”, a „szabályszerű ülnökséget” pedig a hadbíró hívja meg. Az ülnökség, mint erre fentebb már utaltunk, az osztrák katonai büntetőjog szerint „elvileg” két közlegényből, két őrvezetőből, két tizedesből, két őrmesterből, két hadnagyból és két századosból tevődött össze. Eszerint a haditörvényszékek az elnökkel és a hadbíróval együtt 14 tagból álló tanácsokban ítéleztek, legénységi ügyekben azonban 8 tagú tanácsok felállítása is szokásos volt. Magasrangú és súlyosan vádoltak esetében azonban a hadbíron kívül az egész törvényszéket egy legalább vezérőrnagyi rangban levő elnök, továbbá 2 őrmester, 1 hadnagy, 1 főhadnagy, 2 kapitány, 2 őrnagy, 2 alezredes és 2 ezredes képezték. (Csupán megjegyezzük, hogy Gracza György szerint a teljes osztrák haditörvényszék 16 emberből állt.) Egyébként, mint ismeretes, összesen hét ilyen vérbíróságot szerveztek, amelyek a fővárosban, Aradon, Kassán, Nagyvárpadon, Pozsonyban, Temesvárott és Nagyszébenben működtek, s közülük a volt katonák ügyében leginkább az aradi járt el.

Haynau rendelete szerint az így megszervezett haditörvényszékek teendői lényegében kétirányúak voltak, azaz: 1. politikai, 2. fényítő törvényszéki teendőket láttak el. Ennek megfelelően — ahol ehhez megfelelő számú hadbíró állt rendelkezésre — két osztályban végezték feladataikat. Az első osztály igazolási eljárást végzett az olyan katonatisztek és hivatalnokok ügyében, kiknek magatartása „a forradalmi kormány ideje alatt gyanús lett”, azonkívül ehhez az osztályhoz tartoztak az olyan „befogatott egyének iránti elővizsgálatok, kiknek büntetési a haditörvényszékek elébe állításakor azonnal világos nem volt.” Igazolásra csak az olyan katonatisztek, valamint katonai és polgári hivatalnokokat lehetett bocsátani, (ideértve a nyugállományban levőket is), akik Magyarországon 1848. október 8-a, Erdélyben pedig ugyanazon hónap 18-a után hivatalukat azonnal elhagyták — tehát a mondott időpontok után a magyar kormányt nem szolgálták —, „de vagy beteg állapotuk vagy más ellentállhatatlan kényszerítés miatt törvényes urukhoz vissza nem térhettek”. Ha az igazolásuk végett jelentkezők az említett körülményeket bizonyítani tudták és „magaviseletük gyanú nélkül maradt”, akkor igazolást nyerhettek, és állásukat is megtarthatták, ellenkező esetben azonban állásuktól elbocsátandók voltak, és úgy kellett őket tekinteni, mint akik tisztai állásukról vagy nyugdíjukról lemondottak.

Az igazolásra kötelezettek személyesen tartoztak a haditörvényszéken megjelenni, ahol külön igazoló bizottságok foglalkoztak ügyükkel. Ezek, amennyire Haynau rendelkezéséből kihámozható, egy hadbíró elnökből és két katonatiszti ülnökből álltak, akik mellé polgári hivatanokok igazolása esetén „ két szeplőtlen jellemű polgári hivatalnok is, vagy ezek helyett két feddhetetlen erkölcsű egyéb polgári egyén, mint ülnökök meghívandók”. Az igazoló eljárás befejezése után az igazolt személy bizonyítványt kapott, amelyet az elnök és a hadbíró írt alá és a hadbíróház szerint illetékes kerületi katonai parancsnok hagyott jóvá. Mindez azonban nem zárta ki az esetleges újabb hadbíróházi vizsgálat — „ha szinte rendőri büntetést” is történő — elrendelését, amennyiben később fedezték fel az igazoltnak az igazolás előtt elkövetett cselekményét.

Az első osztály tevékenysége azonban — mint arra már utaltunk — nem szorítkozott csupán az igazolásokra, hanem feladata volt azok ügyének a vizsgálata is, akiket bizonyítékok nélkül, vagy „csak hiányos vádlevelek mellett” állítottak haditörvényszék elé. Ilyen esetekben a hadbíró, kinek a vádlottat átadták, köteles volt „a szükséges puhatolásokat” elvégezni, szükség esetén rendőrtisztet kiküldeni, hogy „attól, ki a vádlottat befogatta, a befogatas okát megkérdezze, vagy a megkívántató adatokat a hely színén legrövidebb úton lehető sietséggel beszerezze, miről a hadi törvényszéknek tüstént jelentést teend.” A bizonyítékok beszerzése után a vádlott sorsa

különféleképpen alakulhatott, mert ha „éppen semmi, vagy csak távoli feladások adtak bé ellene, elbocsátatik; csekélyebb bebizonnyított vétségért fegyelmi (disciplinaris) úton büntetetik, vagy végre az ellene emelt vád minősége szerint fenyítő törvényszéki eljárás alá vonatik”. Az „elbocsátásra” — vagyis az eljárás megszüntetésére — és a pusztán fegyelmi büntetésre vonatkozó határozatot a hadbíró javaslatára az elnök és a két katonatiszti ülnök hozza, és azt *megerősítés* végett a kerületi parancsnok elé kell terjeszteni, azonkívül a további, fenyítőszéki eljárásra tett indítványt is nála kellett — „csupán tudomásul” — bejelenteni.

A „fenyítőszéki” teendőket végző *második osztályhoz* „a hadi és rögtön ítélő törvényszéki eljárások” tartoztak. Az első osztálytól ide utaltakon kívül ez elé kerültek mindazok, „kiknek büntetteik mindjárt a hadi törvényszék elébe állíttatásukkor mint hadi vagy rögtön ítélet alá tartozóknak találtattak”. Itt mindenekelőtt az eljárás gyorsítását igyekezett Haynau rendelete biztosítani, ezért a több büntettel is vádolt személyeknél, ha e cselekményeik közül valamelyik különösen súlyos, vagy halállal büntetendő, „akkor a haditörvényszék a vizsgálatot a főbüntetetre szorítókanzandja, mennyiben a vizsgálat a kisebb büntettek kipuhatolása által halasztatnék”. Hasonló célú az előírás is, miszerint: „A fenyítőszéki eljárás alá vetett egyén, átvétele után azonnal sommásan, de oly kimerítőleg vallatandó, hogy — kivált saját bevallása esetére — további vallatás feleslegessé váljon”. Úgyszintén az eljárás gyorsítása érdekében, a szembesítéseknek csak az eredményét kellett feljegyezni, a biztatósi eljárás során a tárgy lényege iránt a kérdéseket szóban kellett feltenni és csak ennek a megtörténtét, nem pedig az egyes kérdéseket kellett feljegyezni. A vallomásokot röviden összefoglalva kellett jegyzőkönyvbe venni, és ha a „sérelmezett” esküt is tett, akkor „a formula kihagyásával csupán megérintendő, hogy megeskettette”. Ha ugyanazon tette nézve több tanú is jelen lenne, akkor elég közülük „csak annyit meghallgatni, mennyit a törvény bizonyításra megkíván”, ha pedig akár a vádlott, akár a tanú vagy a „sérelmezett” más hatóság előtt már vallomást tett, „s ottan a vádlott a büntetést körülményesen bevallotta, a sérelmezett, vagy a tanú pedig a kérdésben forgó tárgy iránt annak lényegében már elegendőképpen nyilatkozott, akkor elég leszen mind egyiküket a haditörvényszéknél tartandó vallatásnál megkérdezni: hogy valjon az előbbi hatóság előtt letett vallomását megerősíti-e.” Igenlő válasz esetén a vallomást meg kellett ugyan ismételni, de ha az ismételt vallomás a korábbival megegyezett, akkor azt már nem kellett jegyzőkönyvbe sem foglalni, hanem elegendő volt a korábbi vallomást tartalmazó jegyzőkönyvbe feljegyezni, hogy a „vádlott előbbi vallomását a haditörvényszéknél ismételve, azt újabb aláírásával megerősíté”. Jellemzők, ezért talán említést érdemelnek az olyanfajta kitételei is Haynau eme rendeletének, amelyek kimondják, hogy „az előadásokban minden hosszabb szóbőség kerültessék”, és az „odavonatkozó törvények az előadásban nem lesznek beírandók, hanem csak rájuk hivatkozva, a haditörvényszék ülnökeinek a törvény könyvekből vagy iratokból felolvasandók”, s végül, hogy „a könnyítő vagy terhelő okok szinte csupán igen röviden kifejtendők”. Sőt, az „objektivitás” szellemében azt sem hallgathatjuk el, miszerint Haynau rendelete a hadseregparancsnokokat arra is utasította, „hogy az országbeli lakosokat ok nélkül befogatni ne engedjék”, még ha csupán azért rendelkezett is így: „Nehogy a katonai fogházak haszontalanul túltömessenek, és a haditörvényszékek csekély érdekű vizsgálatokkal túlterheltesenek”.

Ami pedig az ítéletben alkalmazható büntetésnemeket illeti, ez a rendelet is megismétli a különleges hadbíróóságok felállításáról szóló július 1-i proklamáció azon előírásait, miszerint a szóban forgó hadbíróóságok kötél, illetve és golyó és lőpor által végrehajtható halálos ítéleteket hozhattak, továbbá deportációra szóló („hazán ki-

vüli helyekre szállítás”) és ún. „fogsági” büntetéseket is kiszabhattak: „t. i. sánczmunkára nehéz vagy könnyű vasban, vár-, fogház- és porkoláb rabságra, vasban vagy vas nélkül”. Azonkívül pénzbüntetéseket mondhattak ki, sőt a „Felségsértés miatti elítéléssel az akárhol létező összes vagyonnak elvesztése együtt jár — mi az ítéletben kimondtatik”. Mindezekhez a különleges haditörvényszékek eljárásáról szóló, most idézett, július 2-i rendeletben azonban még az a jellemző kiegészítés is járul, miszerint: „Vagyonos vádoltakra csekéljebb bűn vagy vétségekért rendszeren pénzbeli büntetés sújtandó”, míg a vagyontalanok „illy esetekben személyük minőségéhez képest bástyamunkával, vár- vagy katonai fogházbeli- vagy profos árestommal büntetendők”.

„A fenyítés vagy megkegyelmezés joga”, a bírói függetlenség legcsekélyebb látzatát is kizárva, egyaránt a főparancsnokot illeti a július 2-i rendelet szerint, de a „serényebb törvénykezés végett a hadi főparancsnok a fenyítő jogot a kerületi parancsnokokra ruházza át, minél fogva ezek a kerületükben létező haditörvényszékek által hozott ítéleteket megerősítik”. Az ítéletek enyhítésére azonban nem kaptak felhatalmazást a kerületi parancsnokok, hanem, a rendelet szóhasználata szerint: „Csak igen nagy fontosságú esetekben és igen nyomós okoknál fogva tehetnek ... ajánlást s javaslatot a haditörvényszék által kimért büntetés enyhítésére, vagy megkegyelmezésre a hadi főparancsnoknál, kinek az enyhítés vagy megkegyelmezés joga fentartva marad”. Haynau eme rendelete végül még azt is kimondotta, hogy a különleges haditörvényszékek ítéletével és egyéb határozataival szemben *fellebbezésnek helye nincs*, az ítéleteket nyilvánosan kihirdetik, és hogy a „rögtönítéleti eljárás on változás nem történik”.

A rögtönbíráskodásra vonatkozó iméneti és az azt megelőző utalások kétséget kizáróan a *katonai rögtönbíráskodásra* vonatkoztak, hiszen, mint fentebb láttuk, adott esetekben a különleges hadbíróóságok ún. második osztályai ilyenként is eljárhattak. Ezért, bár más források alapján, de röviden mégis szólnunk kell az ekkoriban érvényes osztrák katonai rögtönítélő bíráskodásról is.

„Rendes körülmények között ” — legalábbis Cziáky Ferenc közlése szerint — az osztrák katonai rögtönítélő eljárásnak az alábbi esetekben volt helye:

a) ha a legsúlyosabb természetű *függelemsértés* nyilvánosan és olyan körülmények közt lett elkövetve, hogy az a többiek kedélyére a szolgálatot illetően hátrányos hatás előidézésére alkalmas,

v) ha a *zendülés* olyan erővel lépett fel, hogy már a lázadás kitörésétől lehet tartani és a veszély csak az egyik, vagy másik felbújtó halálával kerülhető el,

c) ha a *lázas* tényleg ki is tört,

d) ha valaki *egy erősség átadása felől* olyan bátortalan és veszélyes beszédeket folytat, amelyekből veszély keletkezett, vagy legalábbis keletkezhetett,

e) meg nem engedett *fosztogatás* kitörése estén,

f) *szökés* elharapódzása esetén, vagy ha a szökevény az ő befogatására kirendelt katonának vagy polgári egyénnek gyilkos fegyverrel, vagy ölési szándékkal ellenszegül.

g) ha valaki idegen állam katonai szolgálatára toboroz, vagy e célból egy alattvalót csábít, avagy egy katonai kötelékbe tartozó egyént külföldre való kivándorlásra toboroz, vagy bármilyen minőségben kivándorlásra csábít,

h) ha a pestis elleni *vesztégzár*at valaki az őrség ellen alkalmazott erőszakkal áttöri, vagy

i) *rablás* és *rablógyilkosság* elharapódzása esetén.”

Az itt felsorolt elkövetési magatartásokat, mint fentebb láttuk, a különleges haditörvényszékeket illetően Haynau rendelkezései mértéktelenül kibővítették ugyan, maga az eljárás azonban nem változott, s Cziáky közlése szerint az alábbiak-

ban sommázható: A rögtönítelő eljárást — attól az időponttól számítva, amikor a tettet a katonai fogházba bezárástól — 24 órán belül le kellett folytatni, és az annak során hozott ítéletet végre kellett hajtani, ellenkező esetben ugyanis az ügyet a rendes büntető eljárás szabálya szerint kellett elbírálni. A konkrét esetben eljáró rögtönbírószéket a rendes haditörvényszékekre vonatkozó szabályok szerint kellett megszervezni, majd a szabad ég alatt, a karhatalom gyanánt kivézenyelt és négyyszög alakban felállított osztag közepén kellett felállítani. Ezután az elővezetett vádlottat kihallgatták, és a bizonyító eljárást jelenlétében lefolytatták. Ennek befejezése után a hadbíró jogi véleményét és büntető indítványát az elnök fülébe súgta, aki ugyanilyen módon adta azt tovább szomszédjának (a mellette levő ülnöknek), s így ment ez sorba, míg végül újból a hadbíróhoz ért vissza annak indítványa. Ekkor az elnök kardot rántva felszólította a bíróság tagjait, hogy mindazok, akiknek véleménye a hadbíróéval megegyezik, szintén húzzák ki és nyújsák fel oldalfegyverüket. Ha az ily módon leadott szavazatok többsége halálbüntetés ellen szolott, erről az illetékes parancsnoknak jelentést tettek, és a rögtönítelő eljárás helyett a rendes eljárás szerint folytatták tovább az ügyet. Ha azonban a többség szavazata halálbüntetésre szolott, az ítéletet az illetékes parancsnoknak benyújtották, s annak megerősítése után azonnal végrehajtották. Ez esetben a jogerős ítéletet a haditörvényszék és a karhatalmi osztag jelenlétében az elítélt előtt a hadbíró felolvasta, majd a kegyelem megtagadása jeléül feje fölött pálcát tört, ezután az elítéltet pap kíséretében, a végrehajtási négyyszög fedezete mellett, a vesztőhelyre vitték és kivégezték. Függelemsértés, zendülés, gyávaság, vesztegzártörés esetén golyó általi halál járt, szökés, jogosulatlan toborzás, rablás és rablógyilkosság esetén pedig akasztófa. A rögtönítelő eljárás során hozott ítélet ellen jogorvoslatnak helye nem volt, s ez csupán kegyelmi úton volt megváltoztatható.²⁷

Itt szükséges megjegyezni, hogy a szerfelett kiterjesztett katonai rögtönbíráskodás mellett azonban még polgári (civil) statárium is létezett a vizsgált időben. Erről október 16-án bocsátott ki Haynau új szabályzatot, amelyben a kerületi parancsnokokat hatalmazta fel arra, hogy — a kerületi főispánokkal egyetértésben — ilyen rögtönítelő bíróságokat alakítsanak. Ezek a nem katonai rögtönbírószékek, miként már a vonatkozó 1846-os szabályzat is előírta: elnökből és 4 tagból állottak, s elmarasztaló ítéletet csak egyhangú szavazással hozhattak. Ilyen rögtönbíráskodás alá estek a rablógyilkosok, a rablók és a szándékos gyújtogatók, ha az „említett gonosztevők a büntetett voltaképpen véghezvitték legyen, és hogy egyszersmind vagy nyomban a tetten érettek, s letartóztatottak, vagy szakadatlan üldözöttségben szökésük alatt fogottak el, vagy végre a büntettnék a rögtönítelőszék tudtára jutásától számítandó harmincz nap előtt hozattak be.” E feltételek megléte esetén sem volt azonban helye a rögtönbíráskodásnak akkor, ha az elkövető 20. életévét még nem töltötte be, továbbá, ha beszámíthatóságát illetően komoly aggályok merültek fel, és akkor sem, ha a rögtönbíráskodási eljárást a szabályzatban megadott idő alatt nem lehet befejezni. A rögtönbírószék ugyanis a hatáskörébe tartozó cselekmény elkövetéséről szerzett értesülés után legkésőbb 3 napon belül köteles volt összeülni és az eljárást, a vádlott elébe állításától számított, ugyancsak 3 nap alatt be kellett fejezni. „Ezen idő elmúltával az eljárás félbeszakasztandó, s a vádlott a tárgyalási iratokkal együtt az illető ítélőszékhez átküldendő.”

A Haynau-féle statáriális szabályzat rendelkezik még a rögtönbíráskodás bevezetésének széles körű kihirdetéséről, megtiltja a vallomásnak akár kényszeres-

²⁷ Cziáky Ferenc: A magyar katonai büntető és fegyelmi jog ezeréves története. (Budapest, 1924.) 121., 131—134. old., *Gyűjtemény*. I. füzet, 98—108. old.; *Gracza*: i.m. V. kötet, 817—818. old.; *Károlyi Árpád*: Batthyány Lajos főbenjáró pöre. (Budapest, 1932.) I. köt., 527. old.

közökkel, akár kegyelem ígéretével történő kicsikarását, biztosítja a védelem jogát, és az elmarasztalás feltételül a feltárt tényekkel megegyező beismerést, vagy legalább „két meghitelesített tanuságtételt” ír elő. A tettes elítéléséhez, mint láttuk, az elnök és az ülnökök egyhangú szavazata szükséges, és a kötel által történő kivégzésen kívül „ezen ítélőszék semmi más büntetést nem rendelhet” — mondja még ki a szóban forgó szabályozás. Ugyanakkor kizárja a fellebbezés lehetőségét, és elrendeli, hogy az ítéletet annak kihirdetése után három órán belül végre kell hajtani.^{27/a}

Íme, ezek és ilyenek voltak tehát azok a leglényegesebb „jogsabályok”, amelyek a megtorlás szennyes munkájához alapul szolgáltak és a rettegés légkörét biztosították. Ezek alapján működtek részint a Pesten, Aradon, Kassán, Nagyváradon, Pozsonyban, Temesvárott és Nagyszebenben felállított különleges és rögtönítélő hadbíróóságok, részint pedig az ugyancsak számos helyen megszervezett „polgári” statáriális bíróságok. A különleges katonai bíraskodás jellemzésére elegendő itt talán annyit megjegyezni, hogy csupán az Aradon működő haditörvényszék 850 (ebből 250 halálos) ítéletet hozott, a pesti vérbíróóság pedig a maga mintegy 1400 (ebből 160—170 halálos) ítéletével még ezen is túl tett. S noha a hadbíróósági ítéletekben megnyilvánuló megtorlás kegyetlenségét jelentősen mérsékelte az a tény, hogy a halálra ítélték nagy része később kegyelmet kapott, nem szabad elfelednünk, hogy ez a kegyelem rendszerint 10—20 évi, vasban töltendő fogságra szólt, és 1854. április 27-ig még így is 123, más adatok szerint pedig 162 kivégzés történt politikai okok miatt. Mindezeket túl a „polgári” rögtönbíráskodás is meglehetősen széles körben érvényesült, így pl. Torontál megyében szeptember 3-án, Bácsbodrog megyében pedig szeptember 13-án Mayerhoffer vezérőrnagy rendelte el bevezetését, míg október 16-án báró Wernhardt István a pécsi katonai kerületben hirdettetett ilyen statáriumot, december 1-én pedig Pest és Esztergom megyékben, valamint a Jászkunságban is kihírdették azt.^{27/b}

A rendkívüli bíraskodás illetően megszervezése mellett azonban mind Haynau, mind pedig megbízói nem csekély súlyt helyeztek arra, hogy a *közigazgatás* területén is kiépítsenek egy olyan különleges szervezetet, amely alkalmas lesz a számukra megfelelő ügyvitel biztosítására. Az ehhez alapul szolgáló előzmények közül, Windischgrätz már ismertetett királyi biztosí rendszerén kívül, említésre méltó még, hogy a herceg felmentését követően, báró Jósika Samu olyan megbízást kapott, miszerint haladéktalanul jöjjön az új főparancsnokkal, Weldennel együtt Magyarországra, és őt a polgári kormányzat vezetésében tanácsaival támogassa.²⁸ Jósika, kinek megbízása tehát nem a közigazgatás irányítására, hanem csupán tanácsadásra szólt, elképzeléseit egy utasítás-tervezetben fejtette ki, amit az osztrák minisztertanács 1849. május 15-én tartott ülésén megtárgyalta, és amely azután alapját képezte az osztrák és az orosz hadsereg mellé kinevezett polgári biztosok számára adott utasításnak. Ez előírta, hogy a katonai egységek mellé hadseregbiztosokat kell kinevezni, akik a hadsereg élelmezését, beszállásolását tartoznak elsősorban előmozdítani, de feladatuk a császár és a hadseregpáncsnokság proklamációinak és egyéb hirdetményeinek terjesztése is, „mire nézve különösen a papságot és a községeket igénybe veendik”, és gondoskodni tartoznak a magyar kormány proklamációinak megsemmisítéséről, a fegyverek beszolgáltatásáról, a szabadságharcban kompromittált személyek letartóztatásáról, sőt vagyonuk lefoglalásáról, illetve zár alá vételéről is. Az ő feladat-, illetve hatáskörükbe tartozott továbbá a megbízhatatlannak ítélt hivatalnokok, sőt még az ilyennek minősített esküdtek, jegyzők, falusi bírák, tanítók eltávolítása is,

^{27/a} *Gyűjtemény*. II. füzet, 153—161. old.

^{27/b} *Berzeviczy*: i.m. I. kötet, 108., 111., 114—115., 124—125., 128., 131, 133. old. *Gracza*: i.m. V. kötet, 809—890. old., továbbá *Gyűjtemény*. II. füzet, 143—144., 148., 163., 236—238. old.

²⁸ *Berzeviczy*: i.m. I. kötet, 97—98. old.

valamint a magyar bankjegyek elkobzása és a nemzetiségi nyelvek egyenjogúságának biztosítása. A szóban forgó utasítás, amely különben ismételten haditörvényszékekkel és rögtönítelő bírósággal fenyegetődik, végül leszögezi, hogy „ezen biztosok feladata nem az igazgatás rendszeresítésén alapszik, mely a cs. k. miniszteriumnak fenntartatik”, és kimondja, hogy a szóban forgó biztosok „rendes polgári igazgatás visszahelyeztetése iránt adott hatásköre megszűnik, mihelyst a már különösen megrendelt ideiglenes hivatalnokok a hadseregi főparancsnok által kinevezve lesznek, és rendeltetésük helyére megérkezendnek.”²⁹

Welden távozása után, amikor — mint ismeretes — báró Geringer Károly udvari és miniszteri tanácsost neveztek ki Haynau mellé „teljhatalmú császári biztossá”,³⁰ valóban változások történtek a rendkívüli közigazgatás területén. Geringer javaslatára történt ugyanis — egyébként még kinevezése előtt — annak a két bizottságnak a felállítása, amelyek közül az egyik a magyarországi közigazgatás, a másik pedig a törvénykezés megszervezésének előkészítésére kapott megbízást. A bennünket most elsősorban érdeklő, azaz a közigazgatási szervezet kialakítását előkészítő bizottság — Berzeviczy megállapítása szerint — „...jól dolgozhatott, mert a hivatalos Wiener Zeitung már július 4-i számában hozott egy közleményt, mely Magyarország ideiglenes politikai szervezetének alapelveit tartalmazta”. E közlemény szerint a katonai kerületi parancsnokok mellé kerületi főbiztosokat neveznek ki, akik a kerületükhöz tartozó összes megyék, járások és községek ügyeit intézik „magasabb fokon”. A megyék közigazgatását különválasztják az igazságszolgáltatástól és egy kormánybiztosi címet viselő főhivatalnok vezetésére bízzák, a járások élére pedig járási biztosok kerülnek, „kik szolgabíráknak is neveztetnek”. A kerületi főbiztosokat rendszerint a kormány, a kormánybiztosokat pedig a főparancsnok nevezi ki a császári biztossal egyetértésben, a kerületi parancsnok és a főbiztos javaslatára. A hivatalos lap már ekkor közölte az első főbiztosi kinevezéseket is,³¹ amivel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy noha a Windischgrätz idején szolgálatot vállalt magyarok egy része Haynau idején visszavonult, mégis akadtak számosan, akik most is hivatalt vállaltak, ill. továbbra is hivatalban maradtak.³²

Az ideiglenes közigazgatás átfogóbb szabályozására azonban, a mondottak dacára is, csak a szabadságharc teljes bukása után került sor, mégpedig Haynau egy 1849. október 24-én kelt rendeletével. Ez valójában egy, az uralkodó által is jóváhagyott minisztertanácsi előterjesztést tartalmazott, és „Magyarország ideiglenes közigazgatási rendezete” cím alatt jelent meg. Lényegét tekintve ez a szabályozás is a korábban már kialakult elveket és gyakorlatot követi, amikor — a magyar önkormányzati szerveket továbbra is mellőzve — a végrehajtó hatalmat a hadsereg főparancsnokára bízza, aki mellett a polgári ügyek vitelét a bécsi kormánynak közvetlenül alárendelt császári biztos irányítja. A területi igazgatás legnagyobb egységei a katonai kerületek, amelyekben a kerületi parancsnok a végrehajtó hatalom igazi ura, de a polgári ügyek tényleges irányítását a melléje rendelt miniszteri biztos végzi. A katonai kerületeken belül polgári kerületek vannak (az akkor még 6 katonai kerületen belül 15 polgári kerület volt), amelyek élén a kerületi főispáni címet viselő kerületi főbiztos áll, aki azonban a „felsőbb hatóságok intézkedéseit és határozatait, rendszeren a katonai kerületi parancsnok útján veszi és ezekkel levelezését is ezúton intézi”. A polgári kerületek több megyét foglalnak magukban, ezeket egy „megyei főnök” címmel felruházott kormánybiztos irányítja. Végül a megyéket továbbra is já-

²⁹ *Andics*: i. m. 314—317. old.

³⁰ *Berzeviczy*: i. m. I. kötet, 100—101. old., *Gyűjtemény*. I. füzet, 88. old.

³¹ *Berzeviczy*: i. m. I. kötet, 105—106. old.

³² *Uo.*: 112. old.

rásokra rendeli osztani Haynau, s azok irányítását kirendelt járási tisztviselőkre bízta. Megjegyezzük még, hogy a szóban forgó rendelet a *szabad királyi váarosokat* is a kerületi főbiztos alá rendeli, közvetlen vezetésüket pedig polgármesterre bízta, akit — a kerületi főbiztos és a katonai kerület parancsnokának közös javaslatára — a hadsereg főparancsnoka nevez ki, a császári biztossal egyetértésben.

A „közigazgatási rendezet” az új politikai hatóságok feladatait is meghatározta. Eszerint ők tartoztak gondoskodni a törvények közhírré tételéről és végrehajtásáról, a közrend, a közbiztonság és a nyugalom helyreállításáról, fenntartásáról, a császár, ill. a főparancsnok proklamációinak, valamint a polgári és a katonai hatóságok hírdetményeinek közhírré tételéről, továbbá le kellett foglalniuk a forradalmi kormány hírdetményeit és megakadályozni azok terjesztését. A hadseregnek alárendelt, függő helyzetüket tükrözi, hogy végre kellett hajtaniuk a főparancsnok és más katonai parancsnokok rendelkezéseit, különösen a hadsereg élelmezését, szállítását és beszállását illetően. Ugyancsak a katonasággal együttműködve, feladatuk volt a lakosság lefegyverzése, a magyar bankjegyek beszedése és megsemmisítése, a forradalmi mozgalmak elnyomása, valamint az ország lecsendesítése. Azonkívül meg kellett győzniük a népet a császári kormány „jószándékáról”, támogatniuk kellett a „kormányhű” elemeket, és meg kellett nyugtatniuk a parasztságot, hogy az úrbéri teherviselés megszüntetésére vonatkozó törvény érvényben marad. Úgyszintén a politikai hatóságok feladata volt a személy- és vagyónbiztonság oltalmazása, az idegenek és az útlevelek felügyelete, továbbá meg kellett szüntetniük az igazolvány nélküli személyek barangolását és meg kellett akadályozniuk a csoportosulásokat, végül helyi és vásári rendőrséget kellett felállítaniok és biztosítaniok kellett az utak biztonságát. S e jórészt politikai jellegű feladatokon kívül természetesen az ő hatáskörükbe tartozott a közoktatás, a földművelés, az ipar és a kereskedelem ügye, az egészségügy, az egyházak, az alapítványok, a középítészet, a közlekedés, a jótékony-sági, a büntető és más közintézetekre való felügyelet stb. is. És mint az idézett „közigazgatási rendezet” hangsúlyozza: „A jelen ostromállapotra figyelmeztve, a politikai hatóságok tevékenységének úgy egymás között, mint a kormányhatalom egyéb valamennyi orgánuma között egyetértő, s gyors közremunkálásában olyképp kell ki-tüntetnie (igy), hogy a *legfőbb katonai és polgári igazgatás egysége fentartassék*, és különösen a katonai parancsnokoknak a hadtest főparancsnokától, a teljes hatalmú polgári császári biztossal való folytonos egyetértésben kiadott utasításai alapján, a végrehajtói hatalom kezelése, úgy ennek külsőlegi képviseltetése polgári ügyekben is szintén sértetlen maradjon.”³³

A közigazgatás eme rendszere — mint tudjuk — ismételten változott ugyan már a neoabszolutizmus idején is, alapvető fordulat azonban 1860-ig nem történt,³⁴ annak ellenére, hogy az 1854. április 11-én kelt, s a hadseregfőparancsnoksággal, valamint a legfőbb rendőrhatalósággal közösen kibocsátott bel- és igazságügyi miniszteri rendelet, az uralkodó 1854. április 9-i döntésére hivatkozva, 1854. május 1-től kezdve az *ostromállapotot* „Magyarországban, továbbá a Szerbvajdaságban s a temesi bán-ságban” formálisan *megszüntette*. Igaz ugyan, hogy a szóban forgó rendelet szerint „ezen naptól kezdve a nevezett koronaországokban az illető polgári hatóságok és bírósá-gok az őket illető szabályszerű hatáskörbe lépendnek, s az őket illető, eddig a ka-tonai hatóságok és haditörvényszékek által kezelt ügyeket és hivatalos cselekményeket átveendik”, a törvényes magyar központi és területi önkormányzati szerveket azon-

³³ *Gyűjtemény*. II. füzet, 180—205. old., *Berzeviczy*: i. m. I. kötet, 135—138. old. és *Sashegyi* Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár. (Budapest, 1965.) 32—39. old.

³⁴ A közigazgatás 1849. és 1860. között történt változásait részletesen ismerteti *Sashegyi*: i. m. 23—73. old.

ban ez a jogszabály sem állította vissza, és a katonai bíróságok polgári személyek fölötti illetékességét is igen széles körben fenntartotta. Az idézett rendelet szerint ugyanis: „Az új polgári bíróságok teljes hatályba léptéig, következő büntethető cselekmények, habár azok polgári személyek által követtetnek is el, hadi törvényszéki eljárás alá tartoznak: „a felségárulás, a felségsértés, a császári ház tagjainak megsértése, a közcsendháborítás, a zendülés és lázadás *büntettei*, továbbá an ún. csődülés *vétsége*, „ha a szolgálat teljesítésében eljáró csendőrség vagy cs.k. katonai rendőrség elleni segélynyújtásra vagy ellenszegülésre való fölhívás forog fönn”, végül a szóbeli, nemkülönben a tetteges bántalom általi *kihágás*, amennyiben az „a szolgálata teljesítésében eljáró cs.k. csendőrség, vagy cs.k. katonai rendőrség, avagy más a cs.k. hadsereg létszámához tartozó szolgálatban levő személyek ellen van intézve...” A katonai törvényszékek — mint az idézett jogszabály leszögezi — a felsorolt büntetendő cselekmények megítélésénél és megbüntetésénél az 1852. május 27-i büntetőtörvény szabályait kötelesek szem előtt tartani, ha pedig „az ország némelly részeiben, a rablás, a rablógylökosság és gyújtogatás elnyomása végett még katonai rögtönbíróságok léteznek, ezek az új polgári bíróságok tökéletes életbe léptéig hatályban maradnak, a mennyiben a biztonsági állapotok ezen rögtönbíróságok megszüntetését már korábban lehetővé nem tennék”.

Végeredményben tehát ez a rendelkezés sem szüntette meg teljesen a kivételes állapotot,³⁵ tagadhatatlan azonban, hogy kibocsátása után az önkényuralom lassú enyhülése volt tapasztalható, ami együttjárt az ostromállapot még meglévő elleminek fokozatos elhalásával. Az ostromállapot megszüntetését kimondó rendelet kibocsátása után ugyanis el kellett végezni a katonai kormányzat különválasztását a polgári igazgatástól, minek kapcsán megszűnt, illetve főkormányzósággá alakult az addigi ún. „katonai és polgári kormányzóság”. 1854. októberében pedig a polgári bíróságok is átvehették a haditörvényszékek előtt polgári személyek ellen folyamatban levő pereket, ha azokat nem az imént említett politikai jellegű cselekmények miatt indították. Egyidejűleg többeket kegyelemben részesítettek, másokat pedig a még hátralevő büntetésük felének kitöltése alól mentesítettek.³⁶ Az ostromállapot tényleges elmúlásának jelét kell látnunk továbbá abban is, hogy a katonai jellegű közigazgatásra emlékeztető kerületi katonati parancsnokságokat 1856 elején megszüntették, amivel több helyütt a városok katonai rendőrségének megszüntetése is együttjárt.³⁷ Gyökeresebb változásokra mindazonáltal csak 1860—61-ben került sor hazánkban, amikor — mint ismeretes — Bécs az októberi diplomával, majd a februári pántenssel és a magyar országgyűlés összehívásával, továbbá a megyei önkormányzatok felélesztésével és az országbírói értekezlet által elfogadott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok bevezetésével kísérelte meg az 1848. előtti állapotok részleges visszaállítását. Az udvar illetően elképzelései azonban köztudottan kedvezőtlen fogadtatásra találtak Magyarországon, s ez Bécsset egy új, noha a korábnál mérsékeltbb kivételes állapot bevezetésére készítette.

³⁵ Magyarországot illető Országos Kormánylap. (Budán, 1854.) V. évfolyam, I. kötet, első rész, 202—203. old., *Berzeviczy*: i.m. II. kötet, 43—44. old.

³⁶ *Berzeviczy*: i.m. II. kötet, 44—45. old., *Sashegyi*: i.m. 64. old.

³⁷ *Berzeviczy*: i.m. II. köt., 104. old.

III.

A KIVÉTELES ÁLLAPOT FŐBB VONÁSAI A SCHMERLING-FÉLE PROVIZÓRIUM IDEJÉN

Az 1861-ben bevezetett új kivételes állapot nem volt azonos a régebbi ostrom-állapottal, de annak számos jellemző vonását tartalmazta. Behozatala az alig visszaállított megyei önkormányzat újbóli felfüggesztésével, pontosabban mindennemű megyei gyűlés megtiltásával kezdődött, miután az uralkodó erre vonatkozó szóbeli parancsát Forgách főkancellár 1861. október 27-én közölte a főispánokkal.³⁸ Ezt követték Ferencz József november 5-i ún. „kéziratai”, amelyeket az ország főkancellárjához, valamint a Helytartótanácshoz és a Kúriához intézett, s amelyekben az önkormányzatok működésének felfüggesztését részletezve, az uralkodó elrendelte „a még fennálló összes megyei és kerületi bizottmányok, a szabad királyi városi képviselő testületek feloszlását”, azonkívül megszüntette a Helytartótanács testületi hatáskörét. Egyidejűleg gróf Pálffy Móricot kinevezte helytartónak és számos bűncselekmény megítélését akkor is a katonai bíróságok hatáskörébe utalta, ha elkövetők polgári személyek voltak.³⁹

Az új — s mint ismeretes — most provizóriumnak nevezett rendszer hatóságainak jogkörét azután további utasítások részletesebben is szabályozták, amelyekben az uralkodó a magyar kancellárt és a helytartót felhatalmazta a biztonság, a közrend és csend fenntartását biztosító rendeletek kibocsátására, valamint arra is, hogy e rendeletek megsértőit 500 osztrák forint értékű büntetéssel és egy évig terjedhető várfogsággal sújtsák. Azonkívül a helytartó feladata lett még a közcsendre veszélyes egyének eltávolítása azokról a helyekről, ahol azok az állam biztonságát veszélyeztethetik, valamint az is, hogy a politikailag megbízhatatlannak tartott személyeket a legszigorúbb felügyelet alá vonja, és a legelső adandó alkalommal, amikor a kormánnyal szemben ellenséges magatartást tanúsítanak, letartóztatassa, majd valamelyik erődbe szállíttassa. Úgyszintén az ő feladat- és jogkörébe tartozott a „rossz érzelműek” gyülekező helyeinek a felügyelete, melyeket, ha ott kormányellenes megnyilatkozásokat észleltek, azonnal be kellett záratni, míg az olyan egyetek működését, amelyeknek helyiségeiben a kormányellenes megnyilatkozások történtek, a helytartó felfüggeszthette. Felhatalmazása ily módon tehát kiterjedt a legfontosabb szabadságok (személyes szabadság, egyesülési és gyülekezési jog) korlátozására, ill. felfüggesztésére. Ugyanakkor említést érdemel, hogy bár sajátosan, de ismét érvényesült a katonai hatóságok bizonyos mérvű befolyása is a polgári közigazgatásra, mert a helytartónak „minden”, az állambiztonság érdekét szolgáló intézkedésekor érintkezésbe kellett lépnie az országos katonai főparancsnokság vezetőivel, noha azok „sem közvetlenül, sem közvetve nem avatkozhatnak be a hatóságok adminisztratív ügyintézésébe”.

³⁸ Sürgöny, 1861. október 31.

³⁹ Pesti Napló, 1861. november 8.

A vidéki igazgatásban ugyancsak a kivételes állapot elemei mutathatók ki a provizórium idején, ahol most az ún. megyei kormányzók szerepe dominált. Ezek számára külön utasítás készült, amely szerint a megyei kormányzónak minősülő főispán, a főispáni helytartó „vagy az annak képében működő királyi biztos a kormány legfőbb közigazgatási közege az illető megye területén, aki közvetlenül a kancellár és a helytartótanács, ill. a kancellár és a helytartó alá van rendelve.” Ő irányította és ellenőrizte a megyében és a szabad királyi városokban mind a közigazgatást, mind a törvénykezést, valamint az egyenes adózással kapcsolatos ügyeket is, továbbá kinevezte és feleltette a megye tisztikarát, a szabad királyi városok polgármesterét és többi tisztviselőit. A törvénykezést illetően elnökölhettek a megyei törvényszék ülésein, sőt új bírakat is kinevezhetett, ill. köteles is volt kinevezni akkor, ha a korábban választott bírák visszaléptek. Végül, az ő joga volt abban az esetben, ha a rend a megyében helyreállt, és a közhangulat megfelelőnek mutatkozott, hogy indítványt tegyen „a megyei bizottmány, ill. képviselőség visszaállítása iránt”.⁴⁰

Az uralkodó 1861. november 5-i kéziratai azonban, mint már említettük, nemcsak a rendkívüli közigazgatásról, hanem az ostromállapot másik fontos eleméről, a *katonai bírászkodás polgári személyekre való igen széles körű kiterjesztéséről* is rendelkeztek.⁴¹ A főkancellárnak küldött kézirat melléklete ezt részletesen is szabályozta, s eszerint polgári személyek is a hadbíróóságok előtt feleltek, ha az 1855-ik évi katonai és az 1852-ik évi polgári osztrák büntetőtörvénykönyvekben szabályozott felségárulás, a felség és a császári ház tagjainak megérettése, a közcsendháborítás, a zendülés, a lázadás, valamint az ún. nyilvános erőszakoskodás *büntetését* elkövették, illetve azok elkövetését elősegítették.

(Ez utóbbi, tehát a nyilvános erőszakoskodás büntette:

„a) a kormány által közügyek tárgyalására hivatott gyülekezet, bíróság vagy közhatóság elleni erőszakos cselekvés...

b) törvényesen elismert testület vagy közhatóság közremunkálása mellett avagy felügyelete alatt tartott gyülekezetek elleni erőszakos cselekvés...

c) hivatalos járatú felsőbbbségi személyek elleni kézrátevés, vagy veszélyes fenyegetés...

d) vaspályák vagy az állami távirdának gonoszszágbóli rongálásai vagy háborításai által” valósult meg.)

Úgyszintén a hadbíróóság előtt feleltek, tekintet nélkül polgári állásukra, az ún. „csődülés”, a titkos vagy tilos társaságokban való részvétel, a hatóságok intézkedéseinek lealacsonyítása, az állam vagy a községi hatóságok vagy a kormány egyes közegei elleni izgatás, a „nemzetiségek, vallás-társulatok, a polgári társaság egyes osztályai vagy rendjei iránti ellenségeskedésekre ingerlés” *vétségének* elkövetői.

Mindezekon kívül a katonai bíróságok hatáskörébe került a házasság, a család, valamint a tulajdon intézményeinek nyilvános „lealacsonyítása”, a törvénytelen cselekményekre való felhívás vagy azoknak helyeslése, a nyugtalanító álhírek vagy „jövendőmondások” terjesztése, aláírások vagy „gyűjtőgetések” a büntetendő cselekmények törvényes következményeinek meghiusulása végett, a közszolgálatban álló személyek és örök „megbántása”, a nyíltparancsok és a hatóságok rendeleteinek megsértése, valamint a nyomtatványok által elkövetett büntetendő cselekmények elbírálása is. Az olyan büntetendő cselekmények, mint „az állam hadi ereje ellen elkövetett mindennemű büntettek, jelesen a jogtalan toborzás, kémkedés, s a hittelt fogadott katonai szolgálati kötelezettség megszegésére csábítás, vagy a végetti segélynyújtás”, amelyek — az elkövetők polgári állapotától függetlenül — egyébként is eleve a had-

⁴⁰ *Sashegyi*: i.m. 93—96. old.

⁴¹ Lásd a 39. jegyzetet.

bíróságok elé tartoztak, természetesen továbbra is e bíróságok hatáskörében maradtak. Sőt, a haditörvénykezés hatáskörébe utalt cselekmények köre még ezekkel sem zárult le teljesen, mert mint fentebb említettük, a helytartó és a kancellár is felhatalmazást kapott olyan rendeletek és tilalmak kibocsátására, melyeknek megsértéséért 500 Ft-ig terjedhető pénzbírság és egyévig terjedhető várfogság volt a büntetés. Márpedig „az ilyen tilalmak áthágásai, különösen fegyverek birtoklására és viselésére, forradalmi dalok éneklésére, forradalmi jelek vagy egyenruhák viselésére, bármilyen politikai ingerlő tüntetésekre, szolgálaton kívüli cs.kir. katonák megtámadására vonatkozólag... a katonai bíróságok eljárása alá esnek”.

A most említett, 500 Ft-ig, ill. egyévig terjedhető büntetésektől eltekintve, a hadbíróságok „az illetőségükhöz tartozó bűnös cselekvényekre a katonai büntetőtörvényben kiszabott büntetéseket kötelesek szabni, testi büntetéseket pedig csak anynyiban, amennyiben ezek törvény szerint polgári személyekre nézve általában megengedhetők”, és eljárásukban is a katonai büntetőperrendtartás szabályi szolgáltak zsinórmétrekül. A katonai bíróságok illetékességének ilyen kiterjesztése egyébként a Pozsony, Komárom, Sopron, Pécs, Buda, Kassa, Debrecen, Nagyvárád, Arad, Szeged, Temesvár és Pétervárad városokban felállított⁴² hadbíróságokat érintette, amelyek, mint a Jámbor — Somogyi, majd az Almássy — Nedeczky-féle szervezkedés résztvevőinek elítélése bizonyítja, éltek is a jogszabály biztosította lehetőségekkel.⁴³

Jól tükrözi a korabeli állapotokat és a provizórikus rendszer tehetetlenségét, hogy a katonai bírászkodás kiterjesztése után csakhamar sor került a polgári rögtönbírászkodás újraszabályozására is, nevezetesen az uralkodó által 1862. december 12-én jóváhagyott, 87 781/1862. helytartótanácsi számú rendelettel. Az új statáriális szabályzat kibocsátását ez időben főként az tehette szükségessé, hogy „a közbiztonság a provizórium idején ijesztő mértékben romlott”, s különösen a Dunántúlon „hihetetlen vakmerőséggel folytak újra a rablóüzelmek; csapatosan támadták meg a haramiák a községeket, Somogyban s a Bakonyban egész csaták folytak le a szegénylegények s a csendőrök között”,^{43/a} minek folytán már sem az elavult 1846-os szabályzat, sem pedig Haynau 1849. október 16-i rögtönbírászkodási szabályai nem bizonyultak megfelelőnek. Egyébiránt az új, 1862. évi szabályozás előírásai szerint rögtönbírászkodás azokban a törvényhatóságokban engedélyezhető, „melyeknek területén gyakoribb rablások, rablógyilkosságok vagy gyújtogatások tapasztaltatnak, vagy a nélkül is a közbiztonság nagyobb veszélynek van kitéve, sem mint az ilyen gonosztevők vakmerősége rendes úton és módon fékezhetőnek...” Az engedélyezés joga a nádort illeti, a nádori méltóság üresedése esetén pedig a királyi helytartót, ill. annak helyettesét. A törvényhatóság főnöke az ilyen engedély elnyerését „a legközelebbi katonai parancsnoksággal azonnal” közölni tartozik, „s annak kihirdetését késedelem nélkül elrendelni köteles”. A rögtönbírászkodásra „kizárólag az illető megye, kerület, vidék és szabad királyi város rendes fenyítő törvényszéke van hivatva”, s a rögtönítélő bíróság most is „egy elnökből és szavazattal bíró négy közbíróból áll”. De ha ez a szám „a rendes fenyítő törvényszék tagjaiból az igazságszolgáltatás hátránya nélkül ki nem telnék ... más érett, szeplőtlen jellemű, de egzsersmind törvénytudó férfiakat” is ki lehet rögtönítélő bírákká nevezni. Jegyző ugyancsak nevezendő a rögtönítélő bíróság mellé, és egy póttag is, a közvádloi feladatokat pedig egy tisztii ügyész végzi. Rögtönbíróság elé állíthatók a rablók, a rablógyilkosok és a gyújtogatók, meghatározott esetekben a bűntársakat, a bűnrészeseket és az orgazdákat is ideértve. Katonák,

⁴² Uo.

⁴³ Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. (Budapest, 1955.) 332—354. old.

^{43/a} Sashegyi: i.m. 103. old. és Berzeviczy: i.m. III. köt., 405. old.

katonaszökevények és a hadihatóság alá tartozó más személyek úgyszintén e rögtönbírótság előtt felelnek, ha az annak hatáskörébe utalt büntetteket elkövették. Nem állíthatók viszont ilyen bíróság elé a 19. évet még meg nem haladott személyek, továbbá azok, akik „bűnbánatból magukat a hatóságoknál önkényt följelentve, addig tudva nem volt büntársaikat és orgazdáikat fölfedezték”, és nem ítélet statáriális bíróság azok felett sem, „kik ellen a rögtönbíráskodás alá tartozó büntett rögtönbírótság elé lett állításuktól számítandó nyolcz nap alatt be nem bizonyítható”. A rögtönítélő bíróság a vádlott kézrekerítése után haladéknélkül összeül, s „a törvénykezés rendes útján különben szokásban levő formaságok mellőzésével bíraskodik”. A védelem azonban megengedett, sőt „ha a vádlott maga oly védőt, ki védelmét azonnal átvehetné, nem választ, hivatalból lesz részére alkalmas védő kinevezendő”. A vádlott elítéléséhez az szükséges, hogy annak bűnössége „saját vallomásából, vagy minden kifogáson felül álló meghitelt tanúk vallomásaiból, a tényálladékkal együtt tökéletesen bebizonyítva legyen, de tilos a vádlottat fenyegetéssel, veréssel, kegyelemigéréssel vagy bármi más módon vallomásra kényszeríteni”. Az ítélet meghozatalánál a szavazatok általános többsége dönt, s a büntetés „*általában* kötéltálati halál”, börtönbüntetés csak kivételképpen szabható ki. A halálos ítélet ellen fellebbevitel nincs, s annak kihirdetése után, a halálra való felkészülésre engedett 3 óra elteltével, az ítélet végrehajtható.⁴⁴

A provizórium korának most vázolt jellegzetességei, nevezetesen: a rendkívüli közigazgatás, a katonai bíráskodás polgári személyekre való kiterjesztése, az egyes szabadságjogok korlátozása, s végül új jogszabály a polgári rögtönbíráskodásról, kétségtelenül a kivételes állapot jellemzői még akkor is, ha enyhébben jelentkeznek, mint Haynau rémuralma idején. Az effajta módszerek azonban — és ezt Bécsben is egyre inkább kénytelenek voltak tapasztalni — hosszabb távon feltétlenül kudarcot vallanak. Mint Simonyi Ernő ellenzéki képviselő később találóan megállapította, Ausztria számára az ostromállapot állandó alkalmazása azt eredményezte, hogy „elvesztette Olaszországot, kirekesztett Németországból és három milliárdnyi adóssággal terheltetett”.^{44/a} A Habsburg-Monarchia belső nehézségei és külső katonai vereségei — mint tudjuk — végül is arra készítettek Bécs urait, hogy a kiegyezés útjait keressék a passzív rezisztenciába egyébként is belefáradt magyar uralkodó osztályokkal. Ez az útkeresés azonban csak a kivételes állapot megszüntetése esetén kecsegtetett eredménnyel, és éppen ebben az irányban hozott jelentős előrehaladást az uralkodó 1865. júniusában kibocsátott azon kézírata, amely a katonai provizóriumot megszüntette, a Helytartótanács régi hatáskörét visszaállította, és a katonai bíróságok polgári személyek feletti illetékességét eltörölte.⁴⁵ Nemkülönbben ez irányban hatott az az uralkodói elhatározás is, amely (szeptemberben) az országgyűlés december 10-ére való összehívásáról rendelkezett,⁴⁶ s végül az a szintén még szeptemberben kibocsátott rendelkezés, amely lényegében a helyi önkormányzatokat állította vissza, amikor a választások előkészítése céljából megengedte az „1861-dik november 5-diki kéziratunk által feloltszatott megyei bizottmányok és királyi városi képviselőtestületek” összehívását.⁴⁷ S noha még ezek után is mintegy két évet kellett várni a kiegyezésre, az említett rendelkezések mégis — immár visszavonhatatlanul — az önkényuralom, valamint az azzal együttjáró, közel két évtizedig tartó „kivételes” állapotok végét jelezték.

⁴⁴ Függelék az ideiglenes törvénykezési szabályokhoz 1861—66. Első folyam (1861—1863.) (Pest, 1864.) Második újonnan átvizsgált kiadás, XXXVI. 68—81. old.

^{44/a} Képviselőházi Napló. (1865—68.) XI. kötet, 376. old.

⁴⁵ Pesti Napló, 1865. június 14.

⁴⁶ Pesti Napló, 1865. szeptember 21.

⁴⁷ Pesti Napló, 1865. szeptember 22.

ÁRPÁD TÓTH

REGELUNG DES STANDRECHTES UND DES BELAGERUNGSZUSTANDES VON 1848 BIS ZUM AUSGLEICH

(Zusammenfassung)

Mit der Entstehung des bürgerlichen Konstitutionalismus, etwa als dessen Gegenstück ist ein recht eigenartiges Rechtsinstitut zustande gekommen, das zwar unter verschiedenen Namen erwähnt wurde (Belagerungszustand, Kriegszustand, Ausnahmezustand und Notzustand), im wesentlichen aber sowohl in der Gerichtsbarkeit als auch in der Verwaltung überall der Einschränkung oder Aufhebung der Freiheitsrechte, der Einführung standrechtlicher Gerichtsbarkeit, der Ausbreitung des Wirkungskreises der militärischen Behörden diente. Das genannte Rechtsinstitut ist auch in Ungarn entstanden, und obwohl es zu einer umfassenden gesetzlichen Regelung erst im Jahre 1912 gekommen ist, lassen die Vorereignisse auch bei uns zu einer früheren Zeit zurückführen, selbst zur Zeit der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848/49 gab es schon Versuche zu einer umfassenden gesetzlichen Regelung.

Während des Freiheitskampfes waren in der Tat zugleich zweierlei Ausnahmezustände wirksam. Der eine wurde von Wien auf die Gebiete des Landes aufgezwungen, die unter der Habsburg-Herrschaft standen, den anderen ließen die ungarischen Behörden zunächst im Verordnungswege, später aber gesetzlich in dem sog. FemeGesetz des Jahres 1849 einführen. Diese Regelung der ungarischen Organe wurde durch das Standrechtsverordnung — erschienen im Staatsanzeiger vom 16. Juni 1848 — eingeleitet, in der die Errichtung von Standgerichte verordnet, und ihr Wirkungskreis zur Vergeltung des Aufstandes, der Aufreizung und Aufwiegelungshetze, zur Unterdrückung der sich immer mehr verbreiteten Nationalitäten- und Bauernbewegungen ausgebreitet wurde. Das Ziel, das durch das bürgerliche Standgericht zu verwirklichen gewünscht war, konnte aber auf diese Weise nicht mehr erreicht werden, so folgte nach der Einführung und Ausbreitung der bürgerlichen Standgerichte die Errichtung militärischer Standgerichte und die Ausbreitung ihres Wirkungskreises auch auf bürgerliche Personen. Kurz danach bestand aber der Anspruch auf eine gesetzliche Regelung, da schon am 24. Juli 1848 vom Abgeordneten, Lázár Hadzsics ein Gesetzesantrag unterbreitet wurde, laut dessen § 1. „die Komitate Temes, Torontál und Bács in *Belagerungszustand* zu setzen und in diesem Zustand zu behalten sind, solange ein weiteres Gesetz nicht anders verfügt“. Dieser Antrag aber, der zum Niederschlag des bewaffneten Aufstandes die Errichtung von dreiköpfigen, aus ungarischen Militär- und Zivilpersonen bestehenden, gemischten Standgerichte, ferner die Aberkennung der Selbstverwaltung der Komitate im Belagerungszustand hätte bedeuten sollen, ist zu kein Gesetz geworden. Statt dessen Annahme hat das Abgeordnetenhaus die Regierung zur Unterbreitung eines entsprechenden Gesetzesantrages angewiesen, trotz daß es der Innenminister Szemere für früh gehalten hatte. An der Sitzung des Hauses vom 31. Juli hat der Justizminister Ferencz Deák zwar sich zögernd, den Antrag der Regierung unter dem Titel „FemeGesetz in Aufstandsfällen“ doch unterbreitet, und der Abschnitt 1. verfügt über „den Belagerungszustand“, der Abschnitt 2. über „das Standgericht im Belagerungszustand“. Im Abschnitt 1. wird die Regierung bevollmächtigt, die Gebiete des Landes, wo ein bewaffneter Aufstand ausbrach oder wo die Unruhe so stark ist, daß der Ausbruch eines bewaffneten Aufstandes anders nicht verhindert werden kann, in Belagerungszustand zu setzen. In ein Gebiet des Belagerungszustandes mußte ein *Königsinspektor mit Ausnahmegehalt* hingeschickt werden, der sowohl eine Militär- als auch eine Zivilperson sein dürfte, und ihr Wirkungskreis konnte die Zivil- sowie die militärische Höchstgewalt inbegreifen. Dieser Wirkungskreis erstreckte sich auf die Bestimmung über den Beamten, auf die Einschränkung, sogar auf die Aufhebung des Versammlungsrechtes, auf die Einschränkung der Pressefreiheit, des Verkehrs und des Postverkehrs, auf die Beschlagnahme einzelner Gebiete; darüber hinaus hatte der Regierungsispektor das Recht einzelne Gemeinden bzw. Bürger zum Sonderdienst zu zwingen. Sein Wirkungskreis erstreckte sich auf die folgenden: Bestimmung über die Streitmacht, im Notfall deren Abrüstung und Auflösung, Schaffung besonders strenger Polizeivorschriften, Beschlagnahme von Waffen

und Munitionen, Errichtung von Standgerichten, Verordnung von Kriegsleistungen. *Abschnitt 2.* des Antrages verordnet die Errichtung von 5 köpfigen gemischten Standgerichten so, daß einer der Mitglieder immer eine Militärperson und ein anderer immer eine Zivilperson sein soll, während der Gerichtsvorsitzende gleichfalls Zivil- oder Militärperson sein kann. In dem genannten Antrag wurde auch der Wirkungskreis dieses Gerichts recht eingehend geregelt.

Bei Anfertigung des genannten Gesetzesantrages sind wohl die einzelnen Verordnungen des Strafantrages von Deák vom Jahre 1843 gebraucht, zugleich ist aber gut zu erkennen, daß er im wesentlichen die grundlegenden Elemente der Institutionen im französischen und deutschen Belagerungszustand enthält, wenn nach der Einschränkung der Freiheitsrechte und nach Einführung außerordentlicher Verwaltung und Gerichtsbarkeit gestrebt wird. Beachtenswert ist aber, daß die außerordentliche Verwaltung nicht den Militärkommandanten erteilt werden, sondern den Regierungsinspektoren (obwohl der Regierungsinspektor auch eine Militärperson sein dürfte), das sich wohl mit dem oft tadelhaften, kaum revolutionär nennbaren Verhalten zu klären läßt. Es lagen wohl ähnliche Umstände zu Grunde, daß der Antrag die Errichtung von Gerichten gemischter Zusammensetzung vorgesehen hatte, und mit der außerordentlichen Rechtspflege nicht einfach die Militärgerichte beauftragt wurden.

Aus dem obigen Antrag des Jahres 1848 wurde kein Gesetz, im Februar 1849 hat aber das Abgeordnetenhaus in Debrecen den zweiten Abschnitt dieses Antrages mit einigen Änderungen angenommen.

So ist die mit einem gemeingültigen Wort *Feme*gesetz gennante Rechtsnorm entstanden, auf deren Grund es zur Errichtung von Militär- und gemischten Zivilgerichten (*Femegerichte*) gekommen ist, die sowohl über Militär- als auch Zivilpersonen Recht sprachen, sofern sie irgendwelches im Gesetz genannte, die Revolution und den Freiheitskampf gefährdende Verhalten verwirklichten. Die Erhebung zum Gesetz des Abschnitts 2., der über das Institut des Regierungskommissariats verordnet, fiel auch im Jahre 1849 aus, vermutlich weil das Regierungskommissariat für diese Zeit schon im ganzen Land ausgebaut wurde und den Umständen entsprechend ausgezeichnet funktionierte, so wäre eine Veränderung nicht nur überflüssig sondern auch schädlich gewesen.

Den zur Zeit des Freiheitskampfes von Wien auf das Land aufgezwungene Ausnahmezustand ist durch die königliche Schrift (vom 3. Oktober 1848) eingeleitet worden, in der der Herrscher, vor allem das Lynchen des Generalleutnants, Graf Lamberg als Vorwand angegeben, den ständischen Reichstag rechtswidrig auflösen ließ, (in der Schrift war die geltende Gegenzeichnung nicht vorhanden außerdem wurden weder der Jahresrechnungsabschluß noch der Haushalt für das nächste Jahr angenommen), Jellaszich, der Banus von Kroatien wurde zum *Königskommissar mit Vollmacht* ernannt. Darauf folgte das königliche Manifest vom 6. November 1848, das an die Stelle von Jellaszich "den zum Niederschlag der Rebellion hingeschickten, unseren *bevollmächtigten* Feldmarschall, Herzog Alfred Windischgrätz" ernannt hatte. Nach Windischgrätz folgte die Terrorherrschaft von Haynau, und natürlich ist Haynau zum besonderen Machthaber geworden, wie das in dem Manifest von Franz Josef vom 30. Mai 1849 wie folgt veröffentlicht wurde: "Wir haben entschlossen... unseren Arsenalminister Baron Haynau in Ungarn und im Großfürstentum Siebenbürgen zum Oberbefehlshaber der Heeres zu ernennen und ihm laut der Manifeste vom v. Jahr 6. November und 2. Dezember *in den genannten, in Kriegs- und Belagerungszustand befindlichen Provinzen die Regierungsmacht zu erteilen.*" Diese Bevollmächtigung — sowie auch die vorangehenden — ist ebenfalls als rechtswidrig zu bezeichnen, da Franz Josef bis 1867 kein legitimer ungarischer Herrscher war, darüber hinaus durfte selbst der legitime Herrscher nur durch das unabhängige verantwortliche Ministerium die Macht ausüben. Trotz dessen hat Haynau schon in seiner Proklamation vom 1. Juli 1849 festgestellt, daß aufgrund des am 3. Oktober 1848 erlassenen königlichen Manifestums vom 8. Oktober Ungarn und vom 18. Oktober Siebenbürgen unter Kriegsgesetze stehen, und von nun an "alle Straftaten und Vergehen im Zusammenhang mit der ungarischen Rebellion, *sollten sie auch von Zivilpersonen begangen* unter Kriegsgerichtsverfahren fallen." Da wurde von Haynau auch die Errichtung besonderer Militärgerichten traurigen Andenkens angekündigt, "die im Sinne der geltenden Kriegsgesetze und der von den Heerführern herausgegebenen Proklamationen summarisch vorgehen", in schwereren Fällen aber das standgerichtliche Verfahren durchgeführt wird, und am 2. Juli ist die eingehende Verordnung über das besondere Verfahren des Standgerichts erschienen. Aufgrund „dieser Rechtsnormen“ funktionierten nun die in der Hauptstadt, in Arad, Kasschau, Großwardein, Preßburg, Temeschburg und Hermannstadt errichteten Kriegsgerichte, es wurden aber auch "Zivil" Standgerichte aufgestellt, wie z.B. in den Komitaten Torontál und Bácsbodrog, in dem Militärbezirk von Fünfkirchen, in den Komitaten Pest und Gran, ferner in Jászksúnág, es entstand sogar für diese eine neue strandrechtliche Vorschrift.

Neben dem Ausnahmegericht hat Haynau auch im Verwaltung für die Ausbau einer Ausnahmeorganisation gesorgt, die er zur Sicherung der den Wünschen des Hofes entsprechenden Geschäftsführung für geeignet gehalten hatte. Zu einer umfassenderen Regelung auf diesem Gebiet ist es nur nach dem Sturz des Freiheitskampfes, durch eine Verordnung von Haynau vom 24. Oktober 1849 gekommen, die eigentlich unter dem Titel "Regelung Ungarns provisorischer Verwaltung" nur die

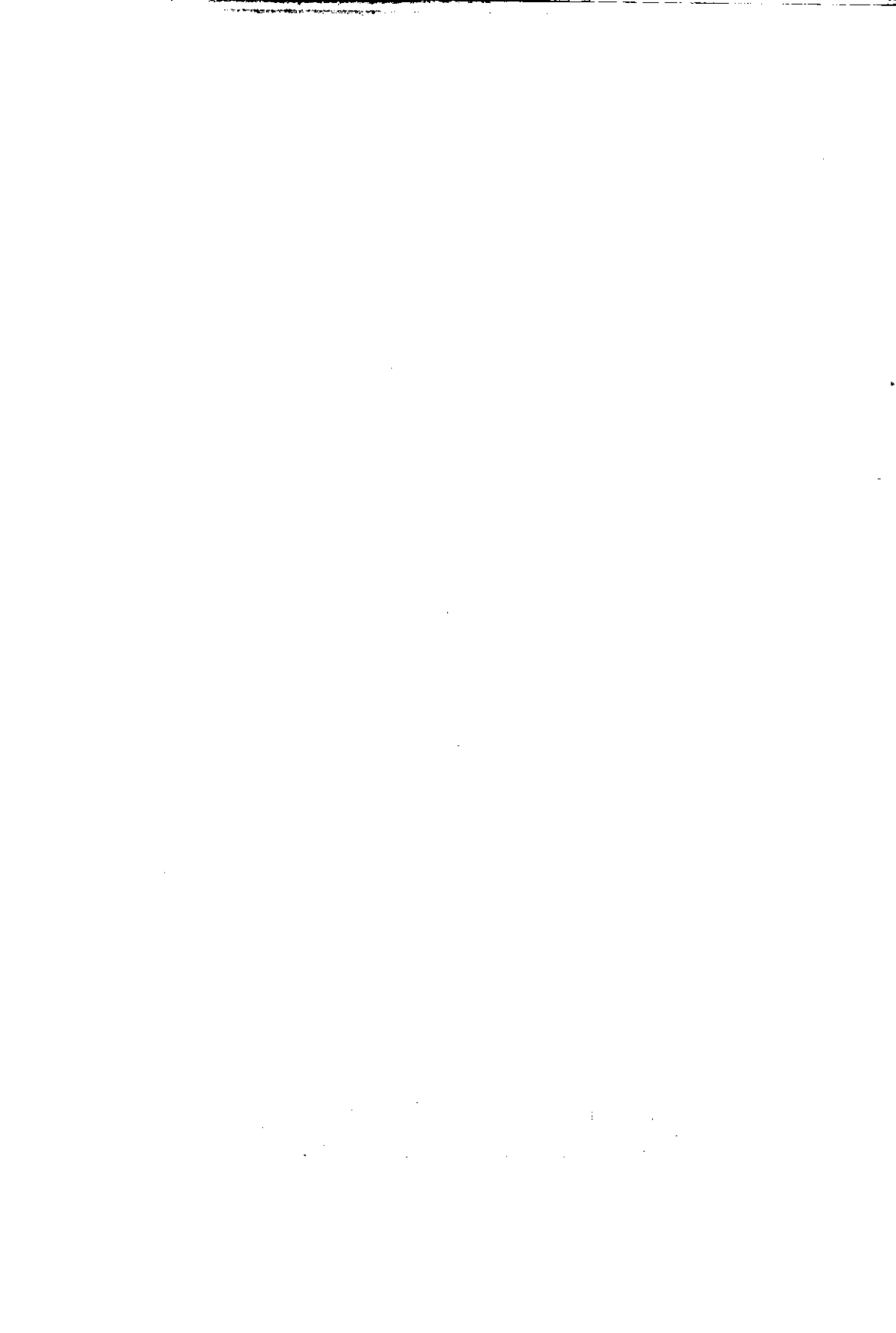
von den Erobern schon früher gefolgt Prinzipien und Praxis sanktioniert. Durch die Verordnung wurde die Exekutivgewalt, die ungarischen Selbstverwaltungsorgane ungeachtet, dem Generalleutnant der Armee erteilt, neben dem die Geschäftsführung von Zivilangelegenheiten von dem der Wiener Regierung unmittelbar unterstellten kaiserlichen Inspektor geleitet wurde. Die größten Einheiten der Bezirksverwaltung sind die Militärbezirke, in denen der richtige Herr der Exekutivgewalt der Bezirkskommandant ist, die tatsächliche Leitung von Zivilangelegenheiten aber der beigeordnete Ministerinspektor durchführt.

Obwohl der Belagerungszustand 1854 auch in Ungarn formell aufgehoben wurde, ist es zu einer tiefgreifenden Änderung (zur Wiederherstellung der Verhältnisse vor 1848) nur nach Herausgabe des Oktoberdiploms, bzw. des Februarpatents gekommen. Die Vorstellungen des Hofes wurden aber zu dieser Zeit in Ungarn noch ungünstig aufgenommen, und dies hatte Wien zur Einführung eines neuen Ausnahmezustandes angeregt.

Dieser im Jahre 1861 eingeführte neue Ausnahmezustand war mit dem früheren Belagerungszustand nicht gleich, aber zahlreiche von seinen Grundelementen sind nachzuweisen. Die Selbstverwaltung der Komitate ist aufgehoben, die Militärgerichtsstand auch auf Zivilpersonen ausgebreitet worden, der Statthalter bekam das Recht zur Einschränkung bzw. Aufhebung der wichtigsten Freiheitsrechte, sogar die Zivilstandgerichtsbarkeit wurde neugeregelt. Als Auswirkung der Österreich belastenden innen- und außenpolitischen Niederlagen wurde im Juni 1865 dieses sog. Militärprovisorium vom Herrscher aufgehoben, der alte Wirkungskreis des Statthalterrates hergestellt, der Militärgerichtsstand über Zivilpersonen aufgehoben, und noch in diesem Jahr wurde das Parlament einberufen und auch die örtliche Selbstverwaltung hergestellt. Diese Verordnungen bedeuteten unwiederrücklich das Ende der Ausnahmezustände, die die Gewaltherrschaft mit sich brachte, und einen nahen und vollen Ausgleich zwischen dem Wiener Hof und den ungarischen Herrscherklassen.

Felelős kiadó: dr. Veres József
82—5007 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató
Készült linószedéssel, íves magasnyomással 3 A5 ív terjedelemben
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint.

**A SZEGEDI JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK E SOROZATBAN
ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI**

Tomus XXVI.

- Fasc. 1. Czucz Ottó: *Öregségnyugdíj-rendszerek az európai szocialista országokban (Az alapellátások típusai)*. (Szeged, 1979) 18 l.
- Fasc. 2. Martonyi János: *A bírói ítéletek indokolása*. (Szeged, 1979) 28 l.
- Fasc. 3. Molnár Imre: *A szerződés megszűnésének okai és a felmondási jog kérdése a locatio conductionál*. (Szeged, 1979) 16 l.
- Fasc. 4. Károly Nagy: *Haftung für die mit einer erhöhten Gefahr verbundene Tätigkeiten im Völkerrecht*. (Szeged, 1979) 72 l.
- Fasc. 5. Papp Ignác: *Közigazgatás, társadalom, hatékonyság*. (Szeged, 1979) 54 l.
- Fasc. 6. Elemér Pólay: *Privatrechtliche Denkweise der römischen Juristen*. (Szeged, 1979) 144 l.
- Fasc. 7. Ruzsoly József: *A választási bíráskodás szabályozásának története a reformkortól az 1945. évi VIII. tc. megalkotásáig*. (Szeged, 1979) 112 l.
- Fasc. 8. Ürmös Ferenc: *A szocialista bírósági igazgatás kialakulása és típusai*. (Szeged, 1979) 52 l.

Tomus XXVII.

- Emlékkönyv dr. Martonyi János egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára* (Szeged, 1980) 414 l.
- Fasc. 1. György Antalffy: *Société, état, administration publique* (Szeged, 1980) 75 l.
- Fasc. 2. József Balázs: *Vereinlichung der Kriminalstatistik in Ungarn* (Szeged, 1980) 11 l.
- Fasc. 3. Berényi Sándor: *A bíráskodó államigazgatás* (Szeged, 1980) 12 l.
- Fasc. 4. Both Ödön: *Szemere Bertalan belügyminiszter sajtórendelete és a vezetése alatt álló minisztérium sajtóügyi tevékenysége 1848-ban*. (Szeged, 1980) 31 l.
- Fasc. 5. Hencz Aurél: *Törekvések a felsőfokú közigazgatási tisztviselőképzés szakszerűbbé tételére a két világháború között*. (Szeged, 1980) 17 l.
- Fasc. 6. Horváth Róbert: *A magyar hivatalos statisztika törvényes szabályozása a szocialista statisztika korszakában*. (Szeged, 1980) 18 l.
- Fasc. 7. Béla Kemenes: *Legal and administrative means of consumer protection system*. (Szeged, 1980) 18 l.
- Fasc. 8. Meznerics Iván: *A pénzügyi jog tárgya és viszonya az államigazgatási joghoz*. (Szeged, 1980) 16 l.
- Fasc. 9. Molnár Imre: *Állami beavatkozási kísérletek a haszonbérlet körében a klasszikus római jogban*. (Szeged, 1980) 16 l.
- Fasc. 10. Nagy Ferenc: *A büntetéssel fenyegetett cselekményt elkövető gyermekek helyzete és a velük szemben alkalmazható eszközök Magyarországon*. (Szeged, 1980) 16 l.
- Fasc. 11. Nagy Károly: *Néhány megjegyzés a szankció jellemzőiről a nemzetközi jogban*. (Szeged, 1980) 18 l.
- Fasc. 12. László Nagy: *Grundlegende Fragen des Arbeitsverhältnisses der Angestellten in der sozialistischen Staatsverwaltung*. (Szeged, 1980) 17 l.
- Fasc. 13. Papp Ignác: *A közigazgatási szakember jellemzőiről*. (Szeged, 1980) 18 l.
- Fasc. 14. Pólay Elemér: *A római polgárokat terhelő közszolgáltatások rendje Arcadius Charisiusnak, a dígeszták posztklasszikus jogászának művében*. (Szeged, 1980) 12 l.
- Fasc. 15. Ruzsoly József: *Választói összeírás és választási bíráskodás Magyarországon 1848—1875*. (Szeged, 1980) 29 l.
- Fasc. 16. Szamel Lajos: *A hatósági jogalkalmazás bizonyítási rendszerének továbbfejlesztése*. (Szeged, 1980) 13 l.
- Fasc. 17. Szentpéteri István: *Az irányítás (vezetés) és a felügyelet elhatárolásának problémái, különös tekintettel az oktatásügyi igazgatásra*. (Szeged, 1980) 20 l.

Fasc. 18. Szűcs István: *A közigazgatási bíráskodás témájának magyar kutatója.* (Szeged, 1980) 16 l.

Fasc. 19. Ürmös Ferenc: *A belső igazgatás szerepének felismerése az európai szocialista országok bírósági igazgatásában.* (Szeged, 1980) 15 l.

Fasc. 20. Martonyi János *Tudományos munkáinak jegyzéke.* (Szeged, 1980) 10 l.

Tomus XXVIII.

Fasc. 1. Bodnár M. László: *A végszükség a büntetőjogban.* (Szeged, 1981) 41 l.

Fasc. 2. Kemenes Béla: *Polgári jogunk fejlődése a Magyar Népköztársaságban.* (Szeged, 1981) 31 l.

Fasc. 3. Nagy Ferenc: *Az új Büntető Törvénykönyv szankciórendszerének egyes kérdései.* (Szeged, 1981) 36 l.

Fasc. 4. Révész Béla: *A döntés fogalmi meghatározásának néhány problémája.* (Szeged, 1981) 28 l.

Fasc. 5. Tóth Árpád: *A kivételes állapot intézménye néhány burzsoá állam jogrendszerében kialakulásától az első világháború végéig.* (Szeged, 1981) 54 l.

Fasc. 6. Ürmös Ferenc: *A belső igazgatás és az igazságszolgáltatási szervezeti rendszer reformjának néhány kérdése a polgári államokban.* (Szeged, 1981) 34 l.

Fasc. 7. Róbert A. Horváth: *Le Développement de l'École de Statistique Descriptive Allemande (Une synthèse de l'histoire scientifique en statistique).* (Szeged, 1981) 70 l.

Fasc. 8. László Nagy: *Situation and role of Trade Unions and workers and employees within the enterprise in the European COMECON countries.* (Szeged, 1981) 56 l.

Fasc. 9. Ignác Papp: *Society, conditions of interests, public administration.* (Szeged, 1981) 64 l.

Fasc. 10. Elemér Pólay: *Ursprung, Entwicklung und Untergang der Pandektistik.* (Szeged, 1981) 99 l.

Tomus XXIX.

Fasc. 1. Antalfy György: *Niccolò Machiavelli politikatudományi tanításának lényegéről.* (Szeged, 1982) 81 l.

Fasc. 2. Molnár Imre: *Fejezetek a klasszikus kori locatio conductio köréből.* (Szeged, 1982) 97 l.

Fasc. 3. Papp Ignác: *Az egyén és a jog viszonyáról.* (Szeged, 1982) 19 l.

Fasc. 4. Ruszoly József: *A népképviselői önkormányzat szegedi történetéhez (1848—1871).* (Szeged, 1982) 64 l.

Fasc. 5. Tóth Árpád: *A statárium és az ostromállapot szabályozása 1848-tól a kiegyezésig.* (Szeged, 1982) 37 l.

